

Vrienden van
DEN HAAG

ONS
DEN HAAG

Van de voorzitter

Vrienden en Vriendinnen!

Omgevingsvisie Den Haag 2050

‘Thuis in een groene metropool aan zee’ luidt de titel van de Omgevingsvisie van het college. Den Haag moet dus een metropool worden, waar je je ook nog thuis kunt voelen en die ook nog groen is ... Hoe dit te combineren, dat is wel veel gevraagd. De vraag in hoeverre je je in een metropool echt thuis kunt voelen, wordt niet gesteld en ... ook niet beantwoord in deze visie.

Laten we eerlijk zijn, ondanks het parlement en internationale instellingen, Den Haag ademt de sfeer van een provinciestad. Dat is juist het aangename. De visie schetst een vergezicht, maar de realiteit is dat in elk vergezicht een einder verschijnt. Wanneer is er een grens aan de groei? Dat is een taboe in deze visie.

Voor ons is van belang dat het Bestuur zodanige regels voor de toekomst vastlegt dat Den Haag Den Haag blijft, haar karakter behoudt en niet verwordt tot een anonieme dertien-in-een-dozijnstad met steeds meer karakterloze platte torens en woonblokken, zoals toch her en der verschijnen. Den Haag pleegt zich te onderscheiden als een ‘groene’ stad. Wij hebben het college geadviseerd groene verbindingen als uitgangspunt voor de omgevingsvisie te nemen. Groene aders die de wijken verbinden. De gemeente maakt een goed begin: De vergroening van de Pletterijkade richting Rijswijkseplein. Bomenrijen langs de Paul Krugerlaan en Vaillantlaan. Maar leg dat beleid als principe vast in de Omgevingsvisie. Nu nog doorpakken met het plan Haagse Lanen, het doortrekken van de bomenlaan van de Lange Vijverberg naar het Spuiplein.

Leefbaarheidsnormen

Hoewel volgens de omgevingsvisie met de groei van het aantal inwoners maat-

schappelijke voorzieningen evenredig moeten meegroeien, heeft het college het cadeau van het wijkberaad Bezuidenhout, de Leefbaarheids Effect Rapportage (LER), een digitaal instrument dat objectief in beeld brengt hoeveel publieke voorzieningen en groen nodig zijn wanneer je grote aantallen woningen toevoegt, van de hand gewezen.

Mocht het college dat wel weigeren? De door ons gekozen gemeenteraad heeft immers besloten dat de LER wel moet worden toegepast en de raad staat nog altijd aan het hoofd van de gemeente. Jacob Snijders van het wijkberaad sprak over een bijl aan de wortel van de lokale democratie.

Culturele hoofdstad

Den Haag wil in 2033 culturele hoofdstad worden. Ik citeer uit het Manifest DHC33: “Cultuur is een motor voor economische groei.” Waarom staan deze woorden niet in de Omgevingsvisie? “Ateliers, culturele broedplaatsen en werkruimtes zijn cruciaal voor het succes van de culturele keten.” Waarom gaat het dan zo moeizaam om deze op te nemen in de plannen van de Binckhorst? Terwijl de ontwikkelaars aan tafel zitten op het stadhuis, verkeert de creatieve sector in onzekerheid. “Het is van essentieel belang dat we ons erfgoed vieren, niet alleen als herinnering aan het verleden, maar ook

als inspiratie voor de toekomst.” Waarom is voor het behoud van jonge beeldbepalende gebouwen in Den Haag dan een steeds voortdurende strijd? Onze verzoeken karakteristieke gebouwen tot gemeentelijk monument aan te wijzen, worden stevast afgewezen. Culturele hoofdstad is men niet voor een jaar, maar voor de toekomst.

Symposium Stad en Zee

‘Metropool aan zee’ betekent tegenwoordig niet meer alleen zorgeloos pootjebaden. Is dat nog veilig in de toekomst? Zeespiegelstijging, dreiging of onruststokerij? Om ons als Hagenaars te informeren organiseren we op 3 mei om 13:30 uur in Theater aan het Spui het symposium ‘Stad en Zee’ over de kustveiligheid waarin we worden voorgelicht onder andere door een deskundige van Deltares en door wethouder Barker, die zal vertellen hoe de gemeente zich voorbereidt op de toekomst. Meldt u zich aan voor deze belangwekkende bijeenkomst.

Internationaal Strafhof

Onlangs waren we met de Vrienden te gast bij het Internationaal Strafhof, dat zich met veiligheidspoortjes, controle, ingegraven achter schijnduinen en een tankgracht, wapent tegen een wereld die zich steeds vijandiger opstelt tegen het internationale recht. De gastvrouw, medewerker van het hof, wijst ons erop dat Den Haag zich moet uitspreken tegen de sancties die Mr. Trump heeft opgelegd aan medewerkers van het hof. Komen we, als Vrienden van Den Haag, ooit nog eens op een sanctielijst? Wie weet... De NAVO-top zal het leren...

We zien elkaar graag op een van onze bijeenkomsten,

Met Vriendengroet, uw voorzitter,
Rupert van Heijningen

Rectificatie:

In *Ons Den Haag* (2025-01, p.13) staat onterecht dat prins Hendrik in 1910 het monument van Juliana van Stolberg onthulde. Hij onthulde in dat jaar de **Julianafontein** op het Juliana van Stolbergplein ter ere van de geboorte van prinses Juliana. Dit monument, later verplaatst naar het Stuyvesantplein (1956), is geen fontein meer.

De **beeldengroep van Juliana van Stolberg en haar vijf zonen** werd op 23 april 1930 onthuld door prinses Juliana op het Louise de Colignyplein, in aanwezigheid van koningin Wilhelmina en koningin-moeder Emma. Na het bombardement op het Bezuidenhout in 1945 bleef het beeld als een wonder overeind. In 1954 werd het 65 ton wegende monument verplaatst naar de Koningin Marialaan, waar jaarlijks op 3 maart de herdenking van het vergissingsbombardement plaatsvindt.

De redactie

Met dank aan de oplettende lezer.

DOEL VAN DE VERENIGING:

'HET BEVORDEREN VAN DE
LEEFBAARHEID VAN DEN
HAAG MET BEHOUD VAN ZIJN
KARAKTERISTIEKE WAARDEN'

BESTUUR

Rupert van Heijningen.

voorzitter

Michael Toorop, secretaris,
hoofdredacteur *Ons Den Haag*

Pieter Boot, penningmeester

Elsbeth van Hijckama Vlieg,
coördinator werkgroep
Stedelijke Vernieuwing

Emilie Linssen-van Rossum,
coördinator werkgroep
Levende Historie

Frank Hendriks, coördinator
werkgroep Activiteiten

Robbert Coops, coördinator
werkgroep Communicatie

SECRETARIAAT

Postbus 85977

2508 CR Den Haag

info@vriendenvandenhaag.nl

Bankrekening

Voor alle betalingen aan
de Vereniging
NL 15 TRIO 0197 7883 94

Ledenadministratie

ledenadministratie@
vriendenvandenhaag.nl

Nieuwe leden

Nieuwe leden kunnen zich
schriftelijk aanmelden bij het
secretariaat of online via
www.vriendenvandenhaag.nl.
De jaarlijkse contributie
bedraagt € 35,-

Kamer van Koophandel

Inschrijfnummer 404 098 95

Foto omslag

Storm op Scheveningen

Foto: The Hague & Partners

2 Van de voorzitter

4 Herinneringserfgoed: Twee standbeelden van prins Willem I

5 Een Vriend stelt zich voor

6 De kleurruimte van Peter Struycken

8 De zandmotor

10 Symposium Stad en Zee

11 Waar blijft het typisch Haagse karakter in de omgevingsvisie?

12 Ontstening en vergroening - de Oranjarahof buurttuin

13 Thuis in Den Haag

14 Het Haagse Hopje: Een smakelijk stukje erfgoed dat niet mag verdwijnen

16 Een plafond met allure: Het erfgoed van Mary Stuart II

17 Hoe licht verdween uit Den Haag

18 Begraafplaatsen: Begraafplaats Ter Navolging

19 Brandveiligheid van Groendaken: Feiten en Aandachtspunten

20 Uit de wijken: Mariahoeve

21 'Als ik zeg dat ik ben opgegroeid in Mariahoeve word ik vaak
meewarig aangekeken'

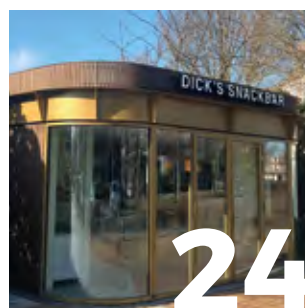
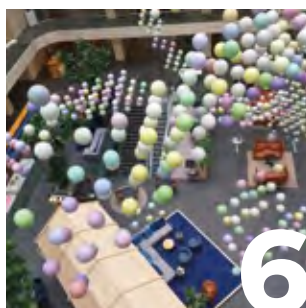
23 Boekbespreking: Op de bres voor architectonische kwaliteit

24 Diamanten van de straat

26 Boekbespreking: Onrust in Den Haag

27 Architectuur: Het Luchtgebonden wonen

30 Column: Politieke Vrienden

Twée standbeelden van prins Willem I

In 1842 startte de Nederlandse regering een landelijke inzameling voor de oprichting van een standbeeld van 'Willem den Eersten', de Vader des Vaderlands. Koning Willem II verleende daaraan zijn medewerking. De opdracht ging naar de hofbeeldhouwer Louis Royer (1793-1868). Deze ontwierp een beeld van een staande mannenfiguur, de prins als staatsman, met in zijn hand de acte van de Unie van Utrecht. Er was de nodige discussie over dit ontwerp. Zo vond Koning Willem II bijvoorbeeld dat de degen beter zichtbaar moest worden. Het ontwerpproces verliep traag en intussen presenteerde de Franse beeldhouwer Alfred-Emile O' Hara, graaf van Nieuwerkerke (1811-1892), in 1843 aan koning Willem II een ander ontwerp, met de prins als legeraanvoerder te paard. Daarvan was de koning, die zelf verdienstelijk gevochten had tegen Napoleon, zo gecharmeerd dat hij direct opdracht gaf dit ontwerp uit te voeren. Hij betaalde daarvoor uit eigen fondsen.

Midden november 1845 onthulde de koning in aanwezigheid van het hele Koninklijk Huis en de hele regering met groot ceremonieel het ruitersstandbeeld van prins Willem I voor paleis Noordeinde. Het tijdstip was geen toeval, want eind november 1813 was de volgende 'Willem de Eerste' soeverein

vorst van Nederland geworden. Het beeld stond recht voor een grote poort, die onderdeel was van de neogotische gebouwen waarmee de koning paleis Kneuterdijk uitgebreid had. Na afbraak van die gebouwen is het beeld een paar meter naar achteren gezet om ruimte voor het verkeer te maken. Op de sokkel wordt duidelijk aangegeven dat koning Willem II dit beeld geschonken heeft.

Het beeld van Royer met de prins als staatsman kon pas in 1847 gegoten worden. Op 5 juni 1848 werd het beeld op het Plein onthuld in aanwezigheid van de koning en zijn twee zonen, een minister, de burgemeester en een aantal raadsleden. Ook deze datum was geen toeval: exact 200 jaar daarvoor werd Nederland erkend als zelfstandige staat bij de vrede van Münster. Het beeld stond oorspronkelijk met de rug naar het Binnenhof, maar is later een kwartslag gedraaid. Ook hier staat op de sokkel de schenker van het standbeeld vermeld: 'het dankbare volk'.

Jacob Bijl,

Vriend van Den Haag, erelid

Foto: Esther Langendam

Foto: Esther Langendam

Een Vriend stelt zich voor

Foto: Esther Langendam

Appelstraat. Foto: Adrie Bruijs

Adrie Bruijs, 1957.

Geboren in Bergen op Zoom.

Studie: Geneeskunde Erasmus Universiteit Rotterdam.

Eerste functie: officier arts bij de Koninklijke Marine.

Vanaf 1993 huisarts in de Vruchtenbuurt/Bomenbuurt.

Getrouwd, vijf kinderen.

Woonachtig in de Vruchtenbuurt.

Het gesprek voor dit interview verloopt anders dan gebruikelijk. Adrie Bruijs is geen onbekende in Den Haag. Hij nodigt mij uit voor een mooie wandeling langs de beelden die hij maakte en waarvan de nodige zijn geplaatst in de Vruchtenbuurt. Met gepaste trots vertelt hij honderduit over wat voor hem als huisarts een bevlogen hobby werd: amateurbeeldhouwer.

Door een tijdens hun zomervakantie gevonden stuk marmer in de bergen van Carrara kwam Adrie via een kennis op een beeldhouwcursus. Aanvankelijk zonder enige ambitie, maar gaandeweg kreeg het beeldhouwen hem in de

greep. Als zijn werk als arts erop zat, ging hij thuis aan de slag. De menselijke figuur inspireerde hem tot abstracte en figuratieve beelden, veel uit steen en marmer. De complexe procedures en gang van zaken rond de plaatsing van de meestal door hem geschonken beelden aan overheidsinstellingen en aan zijn Vruchtenbuurt, vormen een verhaal apart. Maar uiteindelijk lukte het. De beelden van Adrie zijn de moeite waard en te zien op:

bkdh.nl/kunstenaars/bruijs-adrie/ en www.brays-design.nl.

Wanneer werd je lid van onze Vereniging?

“Zeven jaar geleden, schat ik.”

Voel je je Hagenaar?

“Ja, voor zover je dat kunt zeggen. Wij zijn, nadat ik negen jaar marinearts was geweest, 31 jaar geleden vrij toevallig vanuit Den Helder in de Vruchtenbuurt terechtgekomen. Een fijne buurt, waar onze kinderen zijn opgegroeid en ik mijn praktijk had. We zijn eraan verknocht geraakt, Den Haag is

heel divers, zee en duinen zijn dichtbij. En vanuit Den Haag ben je ook snel in andere steden in de Randstad.”

Heb je een favoriete plek in Den Haag?

“Nee, niet specifiek. Drie jaar geleden ging ik met pensioen en heb ik het beeldhouwen op een lager pitje gezet. Nu wandel ik heel veel. Met vrienden en oud-patiënten. Maar ook de excursies van de Vrienden vind ik leuk. Er zijn hier zoveel mooie en interessante plekken: de duinen, parken en fraaie buurten, maar ook de Schilderswijk en de Haagse markt.”

Wat vind je typisch voor Den Haag?

“De enorme diversiteit. Je vindt hier werkelijk de hele wereld, met alle eigenschappen en verschillen die daarbij horen. Zo wandel je door de duinen en even later loop je door statige buurten rond het Catshuis. Maar je bent ook zo in Transvaal en de Schilderswijk met hun eigen charme en dynamiek.”

Wat vind jij belangrijk voor Den Haag?

“Belangrijk vind ik dat bewoners in onder andere Transvaal en de Schilderswijk betrokken blijven bij het wel en wee van de stad en zich hier thuis voelen.”

Wat wil je verder nog kwijt?

“Ga eens boodschappen doen op de Haagse markt. Neem tram 6 naar het Spui en ga een kopje koffie drinken bij de Bijenkorf. Grandioos contrast: heerlijk.”

Jan Bron Dik,
interview

Wilt u ook een keer geïnterviewd worden voor deze rubriek? Neem dan contact met ons op via redactie@vriendenvandenhaag.nl

Bollen van Peter Struycken. Foto: Frank Hendriks

De kleurruimte van Peter Struycken

In de tijd dat 1 à 2 procent van de schone bouwsom van overheidsgebouwen nog aan kunst werd besteed, besloot verzekeraar Aegon dezelfde regel toe te passen op de bouw van een nieuw kantoor bij station Mariahoeve in Den Haag. Peter Struycken, toen al bekend van zijn geometrische constructies en zijn Beatrix-postzegel, verwierf de opdracht om een project uit te voeren in de centrale hal.

Struycken heeft in Den Haag naam gemaakt met de verplaatsbare sokkelbeelden in het centrum - hij bedacht het concept - en het fameuze waterkunstwerk op het Spuiplein, onthuld in 1996. Op onregelmatige tijdstippen spotten hier

overdag uit 196 gaten in het plaveisel waterstralen omhoog, in hoogte variërend van dertig centimeter tot twee meter zestig. 's Avonds spoot het water op de laagste stand, in steeds wisselende kleuren door middel van glasfiber in de vloer. Waterstanden en kleuren werden geprogrammeerd via tweeëndertig computers, die in de grond waren aangebracht, zo schreef De Volkskrant in 1996. De constructie bleek in de praktijk enorm storingsgevoelig, en was hierdoor regelmatig buiten werking. Op een gegeven moment waren er nog maar drie miezerige straaltjes over. Struycken zelf was ontstemd over deze verwaarlozing. Het kunstwerk verdween uiteindelijk helemaal bij de werkzaamheden rond de bouw van Amare. Het Spuiplein wordt momenteel zoals bekend volledig nieuw ingericht. Het werk komt niet terug, de pompkelders zijn al gesloopt (zie foto) en er wordt nu een kleine vijver aangelegd.

De computergestuurde kleurruimte

Terug naar het Aegonkantoor. Het was jaren tachtig vorige eeuw. Struycken ontwierp al kunst op de computer vanaf het einde van de jaren zestig. In 1975 had hij de beschikking gekregen over een computergestuurde kleurenmonitor, schrijft Ruud Schenk, conservator van het Groninger Museum, ter gelegenheid van de tentoonstelling *P. Struycken - Het digitale paradijs* in 2007. Daarmee kon hij onbegrensd kleuren mengen, en verandering van kleur in ruimte en tijd organiseren en visualiseren. Dat werd het centrale principe van vrijwel al zijn werk: de dynamisch veranderende onbegrensde kleurruimte. Hij gebruikte daarbij een computerprogramma dat rode, groene en blauwe sinusgolven die in kleursterkte verliepen, met elkaar liet snijden; een sinusgolf is een lijn die volgens vooraf bepaalde regels als het ware door de virtuele ruimte kronkelt.

De golven lopen langs drie assen van een driedimensionale ruimte: de x-, y- en z-as. Waar de drie golven elkaar kruisen ontstaat een gemarkeerd punt in de ruimte, een 'bol' die door menging van de plaatselijke waarden blauw, rood en groen zijn kleur krijgt. Die kleur moest vervolgens in verf worden nagemaakt.

Van 24 naar 5212 bollen

Zijn eerste driedimensionale project met 24 bollen in verschillende kleuren realiseerde hij tussen 1977 en 1980 in het Universitair Rekencentrum Nijmegen.

Aegon zag brood in een grootschaligere uitwerking van dit idee: 5212 aluminium bollen in 32 verschillende pasteltinten. Het Aegon-kantoor werd in 1985 opgeleverd en sindsdien hangen de bollen, die in een koekblikkenfabriek zijn gefabriceerd, aan vierduizend transparante draden met een gezamenlijke lengte van 22,5 kilometer, aan het plafond van de vijftien meter hoge toegangshal van dertig bij dertig meter. Het is een indrukwekkend kunstwerk, met een oersaai naam: Driedimensionale Bollenstructuur. Naast open gebieden zijn er delen van de hal waar de bollen in dichte formaties bij elkaar hangen. In een artikel in *Vrij Nederland* van 20 september 1986 werd, bij de aanblik van de bollen vanaf de verdiepingen, de associatie gelegd met het melkwegstelsel, of met de moleculaire structuur. En vanaf de begane grond deden de zachte zuurtjeskleuren de auteur denken aan ballonnen tijdens een uitbundig verjaardagsfeest. Ruud Schenk schreef ten tijde van zijn tentoonstelling in Groningen dat het eruit zag alsof nevels van gekleurde pingpongballetjes gewicht- en geluidloos opstegen. Ook de termen macrokosmos, microkosmos, atomen, confetti vielen.

Het kunstwerk in de toegangshal wordt eens in de vijf jaar schoongemaakt door alle bollen los te haken van het rasterplafond en ze met een soort hengel tot op de vloer te laten neerzakken voor een poetsbeurt. In de *NRC* van 30 november 2013 lezen we: 'Hoog bovenin het hoofdkantoor van Aegon in

Sloop van pompkelders waterwerk. Foto: Albert Koolma

Den Haag zweven 5.200 pastelkleurige bollen. „Mooi hè”, zegt Marco Keim, directeur van de Nederlandse tak van de verzekeraar. “Alleen de schoonmaakoperatie vorig jaar viel tegen. Alle bollen werden stuk voor stuk aan hun draadje omlaag gelaten en afgesopt. Het was net na de reorganisatie, dus ik ben toch maar eens gaan vragen wat het kostte: 37.000 euro. Dat gaan we de komende jaren dus even niet weer doen.”

“Maar nu”, zo legt Lianne Schipper uit, de curator van de oude Aegon-kunstcollectie, “gaat de verzameling van ruim duizend kunstwerken in Mariahoeve naar Utrecht verhuizen als gevolg van het samengaan met verzekeringsmaatschappij a.s.r.”

Het kunstwerk van Peter Struycken is in 1983-1986 speciaal gemaakt voor het atrium van het Aegon-kantoor. Mogelijk kan het op deze locatie in zijn oorspronkelijke vorm blijven hangen. Zo niet dan probeert a.s.r. een nieuw onderkomen voor 'de bollen' te vinden. Dit gebeurt in overleg met de kunstenaar. Zijn belangrijkste wens is een ruimte die minimaal even groot is zodat het kunstwerk niet wordt ingesnoerd of zelfs verkleind. De hal in kantoor Utrecht valt daarmee af.

De Haagse kunstjongens,
[Frank Hendriks](#), Werkgroep Activiteiten
excursies@vriendenvandenhaag.nl en
[Gerard van der Bijl](#), Vriend van Den Haag

Zandmotor. Foto: The Hague & Partners

De zandmotor

Op 3 mei aanstaande organiseren de Vrienden van Den Haag een symposium over de stad en de zee. Wat is er allemaal nodig om de stad veilig te houden bij de zeespiegelstijging die ons de komende decennia te wachten staat, maar die feitelijk al begonnen is? Het is duidelijk dat daarvoor een groot aantal verschillende maatregelen nodig zal zijn. In de aanloop naar en als ‘opwarmertje’ voor het symposium besteden we in dit achtergrondartikel een van de meest spectaculaire en interessante aanpakken van kustbeveiliging van de laatste tijd: de Zandmotor.

Zand is altijd in beweging

De Noordzeekust tussen Cap Blanc-Nez in Noord-Frankrijk en de kop van het Deense Jutland is zandig. Onze kustlijn ligt minder vast dan je zou denken. Sterker nog, hij verandert constant. Onder invloed van de wind, getijdestromingen en golfslag is het zand voortdurend in beweging en verdeelt het zich over de onderwaterbodem, het strand en de duinen. Afhankelijk van de omstandigheden kan dat leiden tot afslag of juist aangroei van de kustlijn. Deze veranderlijke situatie wordt door Rijkswaterstaat continu gemonitord. Het systeem van duin-strand-vooroever vormt immers de belangrijkste bescherming tegen overstroming van het achterland.

De kustlijn op zijn plaats

Gemiddeld genomen heeft de kustlijn al eeuwen de neiging landinwaarts te bewegen, als gevolg van erosie en doordat de grote rivieren steeds minder zand naar de zee afvoeren. De Deltawerken en de afsluiting van de Zuiderzee hebben de balans verder verstoord. Om de kustlijn op zijn plaats te houden haalt Rijkswaterstaat jaarlijks zo’n 11 miljoen kubieke meter zand uit diepe gedeelten van de Noordzee en verplaatst dat naar de stranden en de vooroevers; zandsuppletie wordt dat genoemd. Dit zand wordt door wind en getijdestromingen verder verspreid. Zonder deze ingrepen zouden strand en duinen afkalven en zou het beschermingsniveau tegen overstromingen afnemen.

Bouwen met de natuur: de Zandmotor

Elke keer dat er voor zo’n suppletie zand op of vlak voor het strand wordt gebracht, telkens twee tot vijf kubieke meter en dat ongeveer eens in de vijf jaar, leidt dit tot een verstoring van het ecosysteem. En het is nog een hoop werk ook. Daarom is in 2011 een 70 miljoen euro kostend proefproject van Rijkswaterstaat en de provincie Zuid-Holland gestart waarbij in één keer maar liefst 21,5 miljoen kubieke meter zand in de vorm van een schiereiland gedeponeerd werd

voor de kust bij Ter Heijde. Het idee was, in lijn met het principe van bouwen met de natuur, dat dit zand zich door natuurlijke processen langzamerhand zou verspreiden richting de duinen en langs de kust. Daardoor zou de kust tussen Hoek van Holland en Scheveningen geleidelijk aan versterkt worden zonder dat tot 2031 aanvullende zandsuppletie nodig zou zijn. Dus: bouwen mét de natuur in plaats van maatregelen tégen de natuur. Een andere vraag was of er zich een dynamisch natuur- en recreatiegebied zou vormen. Om ervoor te zorgen dat de grondwaterstand in het duingebied Solleveld als gevolg van dit project niet zou dalen, met alle gevolgen van dien voor de drinkwatervoorziening, werd midden op het schiereiland een strandmeer ter grootte van een kleine tien hectare open gelaten. Overigens, de Zandmotor heeft in het begin nog de fraaie naam Zandmotor DeltaDuin gedragen, maar die komen we tegenwoordig niet meer tegen.

Doet-ie het?

Ja, hij doet het! Kennisinstituut Deltares heeft na tien jaar een evaluatie uitgevoerd van het proefproject. De Zandmotor bleek, zoals verwacht, vanaf het begin in 2011 een heel dynamisch systeem te zijn. Door de verspreiding van het zand is, na een wat traag begin, vooral aan de zuidkant de duinvor-

ming goed op gang gekomen en ook wordt de bestaande duinenrij breder. Er ontwikkelt zich een aantrekkelijk natuurgebied. Omdat er meer verschillende bodemdieren leven dan op een normaal stuk strand, komen er veel en bijzondere vogels op af zoals de aalscholver, de grote stern, de visdief en de grote mantelmeeuw.

Recreanten waarderen het nieuwe gebied ook; er komen vooral veel kitesurfers, wandelaars en hardlopers. De opgedane ervaringen dragen bij aan de ontwikkeling van kennis over natuurlijk kustbeheer en -onderhoud. Deze kennis is inmiddels bij projecten zowel in Nederland als in het Verenigd Koninkrijk toegepast. Voorbeelden zijn de Hondsbossche Duinen en een kleine Zandmotor voor de kust van Norfolk.

Toekomst

Naarmate de verspreiding van het zand verder gaat, zal er steeds minder van de Zandmotor overblijven. Provincie en Rijkswaterstaat en de betrokken kennisinstituten blijven dit zorgvuldig in de gaten houden. Voorlopig blijft de Zandmotor zijn werk doen en nieuwe inzichten opleveren.

Marcel Tielemans,

redactie@vriendenvandenhaag.nl

- advertenties -

**Gilde Den Haag
SamenSprak**

**Interessant en zinvol
vrijwilligerswerk!**

Gilde SamenSprak zoekt enthousiaste vrijwilligers die een uur per week willen praten met een nieuwkomer die onze taal beter wil leren spreken. Hiervoor is geen speciale opleiding of ervaring vereist. Vakanties zijn goed in te passen. Als u zich aanmeldt, zoeken wij een taalmaatje dat bij u past en bij u in de buurt woont.

Belangstelling? Kijk voor meer informatie op gildedenhaag.nl/samenspraak.php
U vindt daar een aanmeldingsformulier.

U kunt ook bellen naar het bureau van
Gilde Den Haag 070 356 12 81
op ma t/m vr van 10.00 - 13.00 uur.

Gilde Den Haag • Riviervismarkt 2 • 2513 AM Den Haag
T 070 356 12 81 • E info@gildedenhaag.nl
W www.gildedenhaag.nl

Wij zijn momenteel bezig met cultuurhistorische onderzoeken naar onze panden.

Om dit verleden verder tot leven te brengen, zijn we op zoek naar historische foto's en waardevolle informatie over deze panden en de voormalige bewoners.

Bent u in het bezit van zulke kostbare herinneringen en wilt u deze met ons delen?

U zou ons er ontzettend blij mee maken!

U kunt ze eenvoudig mailen naar:
info@stadshersteldenhaag.nl

Uw bijdrage brengt de geschiedenis van onze panden meer tot leven. Dank u wel!

**STADS
HERSTEL** **DEN HAAG**

GEZOCHT!

FOTO'S/INFORMATIE
OVER ONZE PANDEN
IN DEN HAAG

ZIE ONZE COLLECTIE
OP ONZE WEBSITE:

WWW.STADSHERSTELDENHAAG.NL

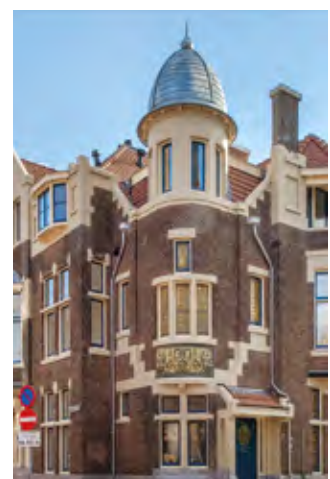

Foto: The Hague& Partners

Symposium Stad en Zee

ZATERDAG 3 MEI 2025, 13.30-17.30 UUR, THEATER AAN HET SPUI

Op zaterdagmiddag 3 mei 2025 organiseren de Vrienden in het Theater aan het Spui een symposium over de kustveiligheid. Een actueel onderwerp, niet in de laatste plaats omdat iedereen zich steeds meer bewust is van de stijging van de zeespiegel en de toenemende hevige stormen. Af en toe zien we het bewijs, bijvoorbeeld als de zee de strandtenten bereikt of de haven van Scheveningen overstroomt. Op 3 mei gaan we hierover in discussie, over de nabije en de verre toekomst; over hoe de veiligheidsrisico's zich kunnen ontwikkelen en welke denkrichtingen Den Haag heeft om daarop in te spelen.

De elf kilometer lange kust van Den Haag is beschermd door duinen en dijken. Voorlopig zit dat wel goed. Maar toch zijn er zorgen. Vooral de veiligheid in de smalle kuststrook bij Scheveningen is op den duur precair. Een deel in en om de

haven met woningen, bedrijfsruimten en belangrijke voorzieningen en objecten ligt buitendijks, onbeschermd door duinen of dijken. Een deel van drie kilometer is voorzien van een 'harde' zeewering, een dijk, en een dijk in de boulevard. In tegenstelling tot de duinen kan deze zeedijk niet zonder ingrijpende technische voorzieningen meegroeien met de stijgende zeespiegel. Dat is wel het geval voor het zandige deel van de kust. Het principe van 'bouwen met de natuur' geeft hier mogelijkheden, zoals we nu bij de ontwikkeling van de Zandmotor bij Monster kunnen zien. Maar ook dan is de toekomst niet zeker als er onvoldoende zorg besteed kan worden aan de natuurlijke aanwas en instandhouding van de duinen. Al in 1936 waarschuwde het Rijk voor de zeespiegelstijging naar aanleiding van een onderzoek naar de gesteldheid van de Nederlandse kust. Nu is er het rapport *Ruimte voor zeespiegelstijging* van het nationale Deltaprogramma, van maart

Foto: Esther Langendam

Foto: Esther Langendam

2024. De onderzoeken die de komende tijd in dit kader worden gedaan zijn input voor de herijking van het nationale Deltaprogramma in 2026. Den Haag bereidt zich daarop voor door een aantal mogelijke scenario's te ontwikkelen voor het eigen grondgebied. We horen graag de wethouder die een voorzet zal komen geven over deze scenario's.

Het programma op 3 mei zal bestaan uit o.a. drie gastsprekers: **Marcel Taal**, expert kustveiligheid bij Deltares, instituut voor toegepast onderzoek op het gebied van water en ondergrond. **Martin Wörsdörfer**, voormalig lid van de Tweede Kamer en voormalig gemeenteraadslid van Den Haag, voorzitter van

de Vereniging van Strandexploitanten (VVS) Scheveningen. **Robert Barker**, wethouder van Den Haag voor Buitenruimte en Milieu.

De discussie zal zich richten op wat we nu al kunnen en willen doen, gegeven de onzekerheidsmarges en het belang dat de kuststrook ook de komende decennia zal hebben voor onze welvaart en welzijn.

Joris Wijsmuller zal de gespreksleider zijn.

Elsbeth van Hijnckama Vlieg,
Werkgroep Stedelijke Vernieuwing
sv@vriendenvandenhaag.nl

Het wordt voor ons, Vrienden van die mooie stad aan zee, een gelegenheid om belangwekkende informatie op te doen en van gedachten te wisselen over de toekomst.

U kunt zich aanmelden via onze website of via info@vriendenvandenhaag.nl

Waar blijft het typisch Haagse karakter in de omgevingsvisie?

De nieuwe Omgevingswet – die allerlei regels op het terrein van milieu en ruimtelijke ordening bijeen heeft gebracht – schrijft voor dat elke gemeente een omgevingsvisie moet opstellen.

De procedure daartoe houdt ook in dat er ruimte voor participatie moet zijn. Welnu, de gemeente Den Haag kondigde bij de presentatie van de concept Haage Omgevingsvisie 2025, met de welluidende naam “Den Haag: Groene metropool aan zee”, dan ook de nodige informatiemomenten aan. En natuurlijk een oproep om te reageren, iets dat de Vrienden van Den Haag onlangs met een kritische zienswijze “Thuis in een groene metropool aan zee” deden.

De omgevingsvisie geeft in grote lijnen weer hoe de gemeente Den Haag om wil gaan met de grote uitdagingen op ruimtelijk, sociaal en economisch terrein. Maar of al die ambities en doelstellingen ook daadwerkelijk kunnen worden gerealiseerd is de vraag. De Vrienden zijn kritisch omdat het ontbreken van de noodzakelijke samenhang in thematiek en regie ertoe zou kunnen leiden dat politieke kortetermijnbelangen in de plan- en besluitvorming de bovenhand krijgen. “Daardoor zal het steeds moeilijker worden om te komen tot ingrijpende, effectieve en betaalbare maatregelen die de toekomstbestendigheid van de stad vraagt”. En die maatregelen zijn hard nodig om de stad duurzaam leefbaar te houden en te maken.

Wat verder opvalt is het – tot nu toe – ontbreken van een overkoepelende invalshoek die zich onderscheidt van andere

grote steden. Neem de typisch Haagse kracht van verbinden: de groene lanen en fijnmazige groen-blauwe structuren tussen oude en nieuwe wijken en stadsdelen, die elk hun eigen karakteristieke opbouw, samenstelling en cultuur hebben. Waarom bijvoorbeeld geen “groene huiskamer” in de binnenstad? Er zijn immers plannen en ideeën genoeg zoals “Binnenstadplan 2030” en “Haagse Lanen” die daarop aansluiten. Maak daar gebruik van.

In de zienswijze wordt het belang en de noodzaak van meer woningen, het verminderen van de verkeersproblematiek, meer kennis en kunde en een effectieve water- en energietransitie erkend. Duidelijk is ook dat niet alles binnen de grenzen van de gemeente mogelijk is. Maar wat en waar dan wel? Suggesties zijn er te over. Zoals meer compacte 5-8 lagenbouw in de stad en in de regio of verkeersluwe en klimaatvriendelijke groene wandel- en fietspaden. Het belang van de totstandkoming en uitvoering van de Haagse omgevingsvisie is groot. De Vrienden blijven dan ook benieuwd naar en alert op de vervolgstappen van de gemeente op dit punt.

Robbert Coops,
Coördinator werkgroep communicatie

Nadere informatie over de Haagse Omgevingsvisie staat op de website: www.vriendenvandenhaag.nl

Ontstening en vergroening - de Oranjehof buurttuin

Verharding eruit en groen erin, ofwel ontstening en vergroening. Het zijn veelgehoorde termen als het gaat over klimaatadaptatie in de stad. Immers, versteende oppervlakken houden geen water vast en zorgen ervoor dat de temperatuur bij warm weer zomaar een paar graden hoger kan worden, de zogenaamde hittestress.

De Oranjehof Buurttuin

Een mooi voorbeeld van voorgenomen ontstening en vergroening is het buurttuinproject Oranjehof. Tussen de fraaie, door de bekende Haagse architect Co Brandes ontworpen appartementen aan de Noordoostzijde van het Louis Couperusplein en de Nieuwe Schoolstraat ligt een grote verharde vlakte. Een deel daarvan is het parkeerterrein van het Edith Steincollege en de rest is een verwaarloosd voormalig sportterrein met een oppervlakte van een kleine duizend vierkante meter. Vroeger was het in gebruik voor tennisbanen en later voor basketbalvelden. Volgens de drijvende kracht achter het project, Willibrord van Nierop, zijn ze al zeker dertig jaar niet meer in gebruik. Het terrein ligt er dan ook desolaat bij en steekt schril af tegen het netjes bestrate parkeerterrein van de school. Er liggen halfvergane donkergroene rubberen matten op een laag betonachtig materiaal. Proefboringen hebben aangetoond dat er onder het rubber een laag van

10-15 cm puin vermengd met niet-teerhoudend asfalt ligt. Kortom, een schoolvoorbeeld van een hitte-eiland.

Van verstening naar groene oase

Enkele jaren geleden vatte een aantal omwonenden het plan op om het oude sportterrein om te toveren tot een duurzame tuin waar omwonenden, leerlingen en docenten van het Edith Stein College en geïnteresseerde buurtbewoners gebruik van zouden kunnen maken. Ook wordt hiermee hittestress bestreden en wordt water beter vastgehouden in het gebied. Willibrord van Nierop vertelt dat er draagvlak werd gezocht onder de omwonenden, bij het Edith Steincollege, bij de eigenaar van het terrein en bij de gemeente. Met de directie van de school werd afgesproken dat de tuin de helft van het sportterrein zou beslaan; de andere helft wil de school reserveren voor een toekomstige parkeerplaats voor de docenten. Deze wordt dan wel met een open bestrating met grasstenen ingericht als een groene parkeerplaats. De gemeente verstrekke in 2022 aan de projectgroep een voorbereidingssubsidie van tienduizend euro. Daarmee kon een projectanalyse en een begroting worden gemaakt, werd de eerder genoemde proefboring bekostigd en kon landschapsarchitect Jan Verburg een tuinontwerp opstellen.

Financiering ontbreekt nog grotendeels

Je zou zeggen, aan de slag en klaar is Kees! Maar zo simpel ligt het natuurlijk niet. De gemeente staat weliswaar zeer positief tegenover het project en heeft ook al steun gegeven, maar ze is slechts in beperkte mate in staat om verder financieel bij te springen omdat ze geen eigenaar is van het terrein. De projectgroep moet daarom zelf achter subsidies aan en fondsen benaderen. Daarom werd, vooral ten behoeve van de fondsenwerving, in 2022 de Stichting Oranjehof Buurttuin opgericht. Het is een lastig traject maar de projectgroep heeft goede hoop dat het uiteindelijk gaat lukken; hopelijk levert ook het Edith Steincollege een bijdrage.

Marcel Tielemans,
redactie@vriendenvandenhaag.nl

Foto: Marcel Tielemans

Hoezo Oranjehof?

Waar nu het Louis Couperusplein is, stond gedurende bijna honderd jaar de Oranjekazerne, de naamgever van het project. Deze infanteriekazerne werd gebouwd in 1824/25 in de tuin van het Huis Huguetan aan het Lange Voorhout, momenteel het tijdelijke onderkomen van de Eerste Kamer. Deze tuin liep door tot aan de Mauritskade. In 1919 brandde de kazerne tot de grond toe af.

Thuis in Den Haag

KONINGIN MÁXIMA BORDUURT MEE

Foto: Jeffrey Grouwstra

Hare Majesteit Koningin Máxima borduurde dinsdag 14 januari mee met het community art-project 'Thuis in Den Haag' in Bibliotheek Ypenburg. Daar sprak zij met deelnemers over hun thuisgevoel en plaatste haar borduurwerkje op het groeiende kunstwerk dat verhalen van het thuisgevoel in Den Haag verzamelt.

Koningin Máxima nam tijdens haar bezoek plaats aan verschillende tafels, waar zij met deelnemers sprak over hun persoonlijke verhalen. Zo vertelde een van de deelnemers hoe belangrijk het voor haar thuisgevoel in Nederland is geweest dat ze is opgevangen door een groep vrouwen die net zoals zij bijna allemaal uit het buitenland komen. Ook over het eten van thuis werd met de Koningin gesproken.

Thuis in Den Haag

Het project 'Thuis in Den Haag', een initiatief van stichting Haags Verhaal, reist in een jaar langs alle stadsdelen van Den Haag. Deelnemers gaan in buurtcentra, bibliotheken en tijdens allerlei evenementen met elkaar in gesprek over hun thuisgevoel en borduren dit vervolgens op witte stof met rood draad. Daarbij worden ze geholpen door vrijwilligers. Alle borduurwerkjes worden verzameld op een houten huis. Het uiteindelijke doel is om hiermee een uniek kunstwerk te creëren bestaande uit wel duizend 'thuisgevoelens'. Tijdens de slotmanifestatie op 24 mei in de Centrale Bibliotheek van Den Haag zal het huis feestelijk worden onthuld.

Internationaal geïnspireerd

Het project 'Thuis in Den Haag' is geïnspireerd op het kunstproject 'Heimat' van de Zwitserse kunstenares Kathrin Stalder, die met haar initiatief wereldwijd mensen verbindt rondom het thema thuisgevoel. Stalder is trots dat Den Haag, als internationale stad van vrede en recht, het eerste huis bouwt op basis van haar concept.

Samenwerking en verbinding

Het project is een samenwerking tussen Stichting Haags Verhaal, Bibliotheek Den Haag en het Vadercentrum. Stichting Haags Verhaal verbindt mensen en gemeenschappen door middel van verhalen en evenementen. Bibliotheek Den Haag biedt een plek waar Hagenaars zich thuis kunnen voelen en zichzelf kunnen ontwikkelen. De bibliotheek ontwikkelde bovendien een lesprogramma rondom het project, speciaal voor deelnemers aan Nederlandse taalcursussen. Het Vadercentrum, een welzijnsinitiatief waar participatie centraal staat, bouwde het huis en verzorgt het vervoer naar verschillende locaties in de stad.

Astrid Feiter,

Directeur Haags Verhaal

Op haagsverhaal.nl/thuisindenhaag.nl kunt u desgewenst meer lezen over het project.

- advertentie -

ERGRA
Optiek
Sinds 1927

Onze merken

- Andy Wolf
- Hickoff Bespoke
- Schnuchel
- Paul Smith
- Chanel
- Tom Ford
- Prada
- Serengeti
- Lindberg
- Max/Mara
- Eyevan 7285
- TITANflex

LINDBERG

Maatwerk voor uw ogen

- Exclusieve designmonturen
- Varilux specialist
- Contactlenzen
- Maatwerk en innovatieve producten

Ergra Optiekspecialisten
www.ergra.nl

Van Hoytemastraat 107
Frederik Hendriklaan 242

tel 070 - 324 94 70
tel 070 - 354 18 68

Het Haagse Hopje: Een smakelijk stukje erfgoed dat niet mag verdwijnen

Begin 2025 werd Den Haag opgeschrikt door het nieuws dat de productie van Rademaker's Haagsche Hopjes al een half jaar daarvoor was gestopt. Hoewel dit verrassend was, kwam het niet helemaal uit de lucht vallen. Rademakers bedrijf werd vanaf 1971 verschillende keren overgenomen en kwam uiteindelijk in handen van Cloetta in Zweden. Deze verplaatste de productie van Sneek naar het Italiaanse Cremona. Nu, na ruim twee eeuwen geschiedenis, lijkt het doek gevallen voor dit stukje Haagse culturele erfgoed. Maar is dit echt het einde van het Haagsche Hopje, of juist een kans om het nieuw leven in te blazen?

Foto: Marjon van der Vegt

Van Baron Hop tot Haags icoon

Het Haagsche Hopje vindt zijn oorsprong in de 18e eeuw, toen diplomaat Baron Hendrik Hop, woonachtig aan het Lange Voorhout 92, per ongeluk een half leeg kopje koffie met veel suiker en room op de kachel liet staan. Het resultaat was een gekaramelliseerde lekkernij, die door zijn benedenbuurman patissier Theodorus van Haaren werd geperfectioneerd. Deze bakkerij werd bekend onder de naam Van Haaren & Nieuwerkerk. Het snoepje kreeg al snel de naam *Haagsch Hopje* en werd razend populair. Volgens Jan van der Laan, een pleitbezorger van het Hopje-erfgoed, verdient Baron Hop een blijvend eerbetoon in de stad. “Wat

dacht je van een standbeeld in het centrum?” stelt hij voor. “Zoals Flipje symbool staat voor Tiel en Manneken Pis voor Brussel, zou Baron Hop dat voor Den Haag kunnen zijn.” Dit zou een geweldige aanvulling zijn op de citymarketing van Den Haag.

De strijd om ‘het enige echte Hopje’

Omdat Nieuwerkerk tijdens de Tweede Wereldoorlog weigerde hopjes aan de Duitsers te leveren, werd het steeds moeilijker om aan grondstoffen te komen. Desondanks vierde de firma in 1943 haar 150-jarig bestaan met het uitsteken van de Nederlandse vlag. Helaas verloor de familie Nieuwerkerk tijdens het bombardement op het Bezuidenhout alles, waaronder naar verluidt het originele recept. Gerard Nieuwerkerk overleed in 1948, gevolgd door zijn echtgenote in 1951. De aandelen van het bedrijf werden uiteindelijk overgenomen door Rademaker uit Rotterdam.

In de 20e eeuw kwamen verschillende fabrikanten met eigen versies van het Hopje op de markt, waaronder Jamin, Krul

en natuurlijk J.P. Rademaker. Deze laatste had zijn fabriek op de hoek van de Laan van Meerdervoort en Fahrenheitstraat waar hij het snoepje produceerde. Ook introduceerde hij de iconische rode exportblikken en wikkels. Die wikkels waren destijds uniek voor snoepjes en waren bedacht om te voorkomen dat de snoepjes aan elkaar zouden gaan plakken. De concurrentie tussen fabrikanten leidde tot jarenlange juridische gevechten over wie de ‘enige echte’ Hopjes produceerde.

Het verlies en de toekomst

Toen Cloetta de productie naar Italië verplaatste, rezen er al zorgen over het behoud van de authenticiteit. Nu de productie is gestopt, lijkt het Hopje meteen voorgoed verdwenen. Wel heeft snoepfabrikant Cloetta aangegeven: “Mocht de vraag veranderen, dan zullen we heroverwegen of de productie opnieuw kan worden gestart.” Maar hoe kan de consumentenvraag veranderen als het product al niet meer te verkrijgen is?

Gelukkig blijft de nalatenschap van dit snoepje springlevend, mede dankzij mensen zoals Jan van der Laan en Paul van Let van ‘De Stichting Baron Hop’.

Van der Laan raakte gefascineerd door de Haagsche Hopjes omdat zijn zwager Frans Hessing behalve bakker ook de directeur was van het toenmalige Hopjesmuseum aan de Oude Molstraat 30. Tussen 1990 en 1998 was hier het ‘Museum voor het Haagsche Hopje’ gevestigd dat helaas

Patisserie Van Haaren & Nieuwerkerk winkel.
Collectie Haags Gemeentearchief

Pâtisserie Van Haaren & Nieuwerkerk productie Haagse hopjes. Collectie Haags Gemeentearchief

in 1998 failliet ging. In dit museum waren veel historische foto's, blikjes, instrumenten en reclamemateriaal te zien die nu in handen zijn van Jan van der Laan.

Van der Laan heeft zich jarenlang ingezet om de geschiedenis van het Hopje te bewaren en startte een nieuw initiatief om dit culturele en industriële erfgoed terug te brengen naar Den Haag. Een heuse hopjesfabriek zou geweldig zijn, maar dat vraagt een enorme investering en organisatie. Van der Laan begon in 2023, het 300ste geboortjaar van Baron Hop, 'De Haagsche Hopjesfabriek'. Dit gratis toegankelijke museum, dat elke 1ste zondag van de maand geopend is, vertelt het verhaal van Baron Hop, de fabrieken van Rademaker, de bakkerij van 'Van Haaren & Nieuwerkerk' en de wereldwijde export van het snoepje. Toen de productie werd gestopt overwoog Van der Laan zelfs de productie over te nemen van Cloetta, maar daar ging het Zweedse bedrijf niet op in.

Alternatieven en nieuwe kansen

Hoewel de Rademaker's Hopjes nu niet meer worden gemaakt, zijn er wel alternatieven beschikbaar. Zo produceert 'Confiserie Napoleon' het 'Holland Hopje', dat qua smaak

in de buurt van het origineel komt. Toch zijn de meeste Hagenaars het erover eens: niets kan de Rademaker's Hopjes evenaren.

Misschien is dit hét moment om te werken aan een heropleving. Zou een lokale ondernemer de uitdaging durven aangaan om het Hopje weer terug naar Den Haag te brengen? Of kan de gemeente een voortrekkersrol spelen? Het Hopje, wellicht met een hedendaagse twist, zou een uitstekend exportproduct kunnen zijn voor Den Haag.

Trots op ons erfgoed

Het Haagsche Hopje is meer dan een snoepje. Het is een symbool van Den Haag, een stukje geschiedenis dat de stad zou kunnen omarmen als onderdeel van haar identiteit. Dat het Hopje tot de verbeelding blijft spreken, blijkt uit de vele producten waarin de smaak nog steeds voortleeft, zoals hopjeslikeur, hopjesvla, Haagse hopjescake en hopjesrepen. Zelfs componist Alexander Voormolen liet zich inspireren en schreef in 1924 de muziekstukken *De Baron Hop Suite No. 1 en 2*. Inmiddels is de achternaam Hop uitgegroeid tot een soortnaam.

Michael Toorop,
redactie@vriendenvandenhaag.nl

Bezoek de Haagsche Hopjesfabriek

Wil je meer weten over het Haagsche Hopje? Bezoek dan 'De Haagsche Hopjesfabriek' (www.haagschehopjesfabriek.nl) en ontdek de fascinerende geschiedenis van deze lekkernij. Van der Laan en Van Let hopen dat we samen dit iconische stukje erfgoed kunnen behouden voor Den Haag.

Foto: Rijksvastgoedbedrijf

Een plafond met allure: Het erfgoed van Mary Stuart II

In een onderzoekslokaal in Amersfoort ligt een indrukwekkend puzzelstuk uit de Nederlandse geschiedenis: een 17e-eeuws plafond, oorspronkelijk gemaakt voor Mary Stuart II, de Engelse koningsdochter en vrouw van stadhouder-koning Willem III. Dit plafond sierde ooit een kamer in het Binnenhof en symboliseerde met zijn zonvormige schildering de macht en grandeur van het echtpaar.

Een reis door de tijd

Het plafond, gemaakt in 1678, bleef meer dan twee eeuwen in het Binnenhof hangen. In 1885 verhuisde het naar het pas geopende Rijksmuseum in Amsterdam, waarna het in 1927 een plek vond in het Gemeentemuseum in Den Haag. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd het plafond in veiligheid gebracht in het depot van het Rijksmuseum. In de jaren zeventig kreeg het een nieuwe bestemming in de Afdeling Nederlandse Geschiedenis van het Rijksmuseum, maar bij de renovatie van 2004 werd het plafond opnieuw gedemonteerd en opgeslagen in het Collectie Centrum Nederland (CCNL).

Onderzoek en restauratie

Tijdens de renovatie van het Binnenhof wordt onderzocht of het plafond teruggeplaatst kan worden. Volgens Paul van Duin, oud-hoofd meubelrestauratie van het Rijksmuseum, verkeert het plafond in relatief goede staat, maar een esthetische restauratie is nodig. Witte vlekken door het gebruik van zinkwit tijdens eerdere restauraties moeten worden verwijderd, en beschadigingen aan de schilderijen en vergulde ornamenten verdienen aandacht.

Een bijzonder detail: de eikenhouten planken van het plafond zijn gemaakt van hout afkomstig uit negen Duitse bomen, perfect gedateerd rond het bouwjaar. De ornamenten, gesneden uit lindehout, dragen oranjetakken als sym-

bool van het koningshuis en zijn deels opnieuw verguld in de jaren zeventig.

Een zonnig symbool van macht

Het plafond is ontworpen om te imponeren, met een centraal schilderij van een stralende zon als symbool van licht en macht. "In de 17e eeuw sprong deze zon er echt uit", vertelt Van Duin. "De kleuren waren veel helderder, en moesten net zoals de bewoners – Mary Stuart II en Willem III – schitteren." Het plafond hing in een rijk gedecoreerde ontvangstruimte waar Mary haar gasten ontving. Julia Hennig, monumentenadviseur bij het Rijksvastgoedbedrijf, noemt het een zeldzaam en indrukwekkend kunstwerk: "De meeste plafonds uit die tijd zijn verloren gegaan door modernisering. Dit plafond is een zeldzaam overblijfsel van koninklijke allure."

Terugkeer naar het Binnenhof?

Het uitgestalde plafond biedt onderzoekers niet alleen inzicht in de artistieke en technische details, maar roept ook de vraag op of het ooit weer zal schitteren op zijn oorspronkelijke plek. Een terugkeer naar het Binnenhof zou niet alleen de historische context herstellen, maar ook bezoekers een inkijkje geven in de grandeur van de Gouden Eeuw. Voor nu blijft het plafond een prachtig puzzelstuk in de Nederlandse geschiedenis, wachtend op een nieuwe toekomst – misschien weer hoog boven de hoofden, in het hart van Den Haag.

Michael Toorop,
redactie@vriendenvandenhaag.nl

Met dank aan het Rijksvastgoedbedrijf.

Hoe licht verdween uit Den Haag

Dit artikel verscheen eerder in HAACS Magazine

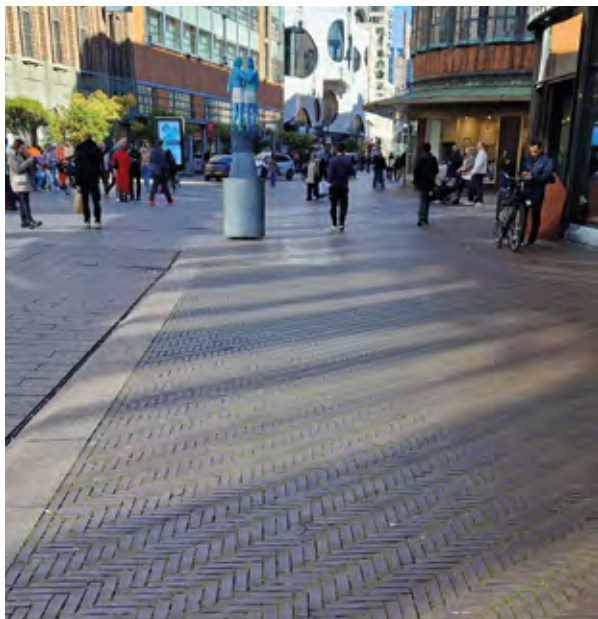

Foto: Arjan Hebly

In 1988 brengt de gemeente Den Haag, in opdracht van wethouder Adri Duivesteijn, de nota 'De Kern Gezond' uit. De nota brengt eenheid aan in de versnipperd geraakte openbare ruimte van Den Haag. De binnenstad wordt sindsdien gefaseerd omgevormd tot een groot autovrij gebied, met vrij baan voor voetganger en openbaar vervoer.

Mangaansteen

Het plan is van de hand van Alle Hosper (1943-1997), destijds werkzaam bij het bureau B+B. Een onderdeel van de nota bestond uit de keuze voor één hoofdmateriaal voor de bestrating,

de zogenaamde Mangaansteen. Een Mangaansteen is een fabrieksmatig geproduceerde en daardoor egale, donkerbruine steen. Sinds 'De Kern Gezond' is deze Mangaansteen inderdaad dé steen geworden voor het grote binnenstad-areaal van Den Haag. Onlangs is nog de Boekhorststraat opgeleverd met deze steen.

Mijn stelling, al vanaf 2010, is dat deze Mangaansteen het typische heldere zeelicht van Den Haag uit de Haagse binnenstad heeft tenietgedaan. Zeker de kleine stedelijke ruimten hebben hieronder te lijden. Het licht en daarmee de sfeer van Den Haag is iets heel speciaals, iets dat om zorg vraagt. Als kind voelde ik dat al aan. Kijk naar de stadsschilderijen van Haagse Schoolschilders als Arntzenius en Tholen en bijvoorbeeld naar Isaac Israëls' schilderij van het Noordeinde uit 1917. Op een enkele plaats kunnen we dit bijzondere licht nog meemaken, zoals langs de Hofvijver en de oude en nieuwe Passage.

Elke ruimtelijk ontwerper weet – of zou moeten weten – dat de kleur van een vloer het meest bepalend is voor de kwaliteit van het licht in een ruimte en dat geldt ook voor de stedelijke ruimte. Bovendien is de huidige donkere steen ook niet bepaald gunstig voor het tegengaan van hittestress in de openbare ruimte.

Is het te laat? Nee, de inrichting van de openbare ruimte is gelukkig cyclisch. Laten we het gesprek erover met elkaar aangaan en dan mogelijk tot andere keuzes komen. Keuzes die dat bijzondere heldere licht van Den Haag weer kunnen terugbrengen in de straten en pleinen van deze mooie stad.

Arjan Hebly, Hebly Theunissen architecten

Het schilderij 'Noordeinde' van Isaac Israëls toont Het Noordeinde vanuit een hoog standpunt in de zomer. De plek bevindt zich ongeveer ter hoogte van de Oranjestraat, ten noorden van het paleis, kijkend naar het zuiden, naar het ruitersstandbeeld vóór het paleis.

Het schilderij bestaat uit een beperkt aantal samenhangende fragmenten, rechts de beschaduwde, dus donker weergegeven gevel, links de bezonede gevel met zonnenschermen en details die niet altijd precies te herleiden zijn, maar in zijn geheel de gevel suggereren. De overall kleur van dit fragment zou ik als geeloranje willen aangeven. Aan het eind van de straat is de achtergrond met het ruitersbeeld en een veelheid van gevels en daken, tegen een blauwe lucht. Het hoofdfragment van het schilderij bestaat uit het plaveisel en het zich hierop afspelende stedelijke leven. De kleuren die hiervoor zijn gebruikt zijn oker en lichtgeel. Aan het eind van de straat schiet het licht als een lichtgele balk over het schilderij. Het vrijhouden van personen van het deel op de voorgrond accentueert de nadruk op het geel. De vijf dikke lichtgele toetsen hierin zijn daarvan de vervolmaking.

Noordeinde door Isaac Israëls

Begraafplaats Ter Navolging

De begraafplaats Ter Navolging werd in 1778 gesticht door Abraham Perrenot (1726 - 1784), een Zwitser die aan het Stadhoudelijke Hof verbonden was. Het was de eerste niet-joodse begraafplaats in Nederland die buiten de bebouwde kom werd aangelegd. In 1827 werd om hygiënische redenen bij Koninklijk Besluit het begraven binnen de bebouwde kom verboden. Ter Navolging liep een kleine veertig jaar voor op dit Besluit.

De begraafplaats lag ver buiten de stad, op een duintop midden in de Grafelijkheids Wildernisse in Scheveningen. Nu is het kerkhof omringd door bebouwing. De begraafplaats moest kerken en stadsbesturen stimuleren om buiten de stadskern hun doden te begraven, vandaar de naam Ter Navolging. De begraafplaats heeft het karakter van een kerkvloer met graven. Alle graven liggen dicht tegen elkaar, zoals dat eeuwenlang in kerken gebruikelijk was. Ook door de ommuring heb je het gevoel in een kerk zonder dak te lopen. Er hangt een serene stilte.

De eerste begrafenis op Ter Navolging was een kinderbegraving op 11 mei 1780. De tweede, op 24 juni 1780, was die

Foto: Loek Bos

Foto: Inge Camfferman

van Pieter Anthoni baron de Huybert, heer van Kruyningen. Een steen aan de buitenzijde van de muur herinnert hier nog aan. Zijn wapen met de drie vissen vertoont grote gelijkenis met dat van Scheveningen. Verder zijn er gedenksteden voor Betje Wolff en Aagje Deken en Guillaume Groen van Prinsterer. Hun graven zijn inmiddels geruimd.

Betje Wolff en Aagje Deken waren vooral bekend van hun briefromans en het boek de Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart van 1782. Ze hadden totaal verschillende karakters, maar beiden waren kritisch en als het moest sarcastisch. Ze beschikten over een puntige schrijfstijl en portretteerden op hun eigen wijze de Nederlandse burgerij van eind 18e eeuw.

Vanwege hun patriottische sympathieën verhuisden ze in 1788 naar Frankrijk. Door geldgebrek keerden ze in 1797 terug en vestigden zich in Den Haag. Hun huis aan de Herderinestraat 7 zou hun sterfhuis worden. Betje Wolff was al langer ziek en stierf op 5 november 1804, negen dagen later stierf ook Aagje Deken, men zegt van verdriet. Ze vonden elkaar weer op begraafplaats Ter Navolging waar het graf van Betje nog open lag.

Groen van Prinsterer was misschien een wat minder illustere figuur dan de dames Wolff en Deken, maar als grondlegger

van de protestants-christelijke politiek van groot belang voor de vorming van onze rechtsstaat.

Hij was tussen 1829 en 1866 verbonden aan de Nederlandse politiek en onder meer lid van de Kamer van Grondwetsherziening en van de Tweede Kamer. Hij had kritiek op de grondwet van Thorbecke, omdat deze niet christelijk zou zijn en voerde oppositie. Hij legde met zijn ideeën het fundament voor de Anti-Revolutionaire Partij die na zijn dood zou worden opgericht. Daarnaast was hij een groot tegenstander van de slavernij. Koningin Wilhelmina was bijzonder gehecht aan zijn 'Handboek der Geschiedenis van het Vaderland'. Het lag op haar werktafel altijd binnen handbereik.

Ter Navorling, ook wel het verborgen kerkhof genoemd, verschoen in de hoek van de Scheveningseweg, Prins Willemstraat en Duinstraat, sprak tot de verbeelding van schrijvers. De schrijver Simon Carmiggelt noemde de begraafplaats in een van zijn *Kronkels* uit 1969: 'Dame'. In 2004 publiceerde de

schrijver Kees 't Hart een roman met de naam *Ter navorling*, waarin duistere praktijken over nieuw aan 't licht gekomen geheimen uit het verleden van beide schrijfsters beschreven worden. Eind oktober 2024 kwam *Een vrije geest - Het uitzonderlijke leven van Betje Wolff* van Marita Mathijssen uit, een biografie. Hoewel Betje Wolff centraal staat, wordt ook de hechte verbondenheid van beide vrouwen beschreven.

De begraafplaats is Rijksmonument. Tussen zonsopgang en zonsondergang is het vrij toegankelijk. Om er te komen moet men wel eerst de drie hekken open maken, en weer sluiten! Daarna kom je in een andere wereld. Er wordt nog steeds begraven, de recente grafstenen dragen vooral Scheveningse achternamen.

Inge Camfferman,
Werkgroep Stedelijke Vernieuwing
sv@vriendenvandenhaag.nl

Brandveiligheid van Groendaken: Feiten en Aandachtspunten

Groendaken bieden niet alleen verkoeling en waterbuffering, maar dragen ook bij aan biodiversiteit en je bitumen gaat langer mee. Maar hoe brandveilig zijn ze? Uit onderzoek blijkt dat de meeste vegetatie nauwelijks brandt, terwijl de kunststof bakken waar de plantjes in kunnen worden geplaatst, juist een risico kunnen vormen.

Substraatmatten spelen een cruciale rol in de brandveiligheid van groendaken. In tegenstelling tot losse kunststof bakken, die sneller vlam kunnen vatten, vormen substraatmatten een doorlopende laag waarin planten wortelen. Deze matten houden vocht vast, wat de kans op ontbranding verkleint en voorkomt dat vuur zich naar de onderliggende dakconstructie verspreidt. Dit maakt ze een veiliger alternatief voor kunststof bakken en draagt bij aan de algehele brandbestendigheid van het groendak. Wil je toch het gemak van verplaatsbare bakken? Denk dan aan kurk-sedum zie www.duinoordonderdekurk.nl

Wat maakt een groendak brandveiliger?

- Doorlopende substraatmatten: Planten die groeien in een aaneengesloten mat zijn veiliger dan losse bakken, omdat de onderliggende laag niet vlam vat.
- Dikte en samenstelling van de substraatlaag: Een laag van minstens 3 cm, met weinig organisch materiaal, vermindert ontvlambaarheid.

Kurk Sedum PV. Foto: Jelle de Jong

- Compartimentering: Brandwerende paden van grind of tegels helpen om vuurverspreiding tegen te gaan.
- Onderhoud: Het verwijderen van droge plantresten en bladeren verkleint de kans op vliegvlam.

Conclusie

Een goed ontworpen en onderhouden groendak vermindert juist het brandrisico vergeleken met traditionele dakbedekking. Let bij de aanleg op veilige materialen en een doordachte opbouw om de voordelen optimaal te benutten.

Michael Toorop,
redactie@vriendenvandenhaag.nl

Foto: Esther Langendam

UIT DE WIJKEN

Van Boomrijk naar Veelzijdig: Het Verhaal van Mariahoeve

Mariahoeve is een groene naoorlogse wederopbouwwijk in Den Haag, die bekendstaat om zijn ruime opzet en overvloed aan groen. De wijk Mariahoeve en Marlot is een thuis voor ruim 15.000 inwoners en bestaat uit vier buurten: Marlot, Landen, Kampen en Burgen & Horsten. De wijk is een onderdeel van het stadsdeel Haagse Hout. Dit stadsdeel is een samenvoeging van totaal verschillende wijken in de stad. Hier valt niet alleen Mariahoeve onder maar ook een wijk zoals Benoordenhout. Zo'n samenstelling maakt dat statistieken over bijvoorbeeld de woningprijzen, inkomen en vermogen een volledig vertekend beeld geven.

Geschiedenis: Wederopbouw en ontstaan

De plannen voor Mariahoeve (dus niet Marlot) dateren al van voor de Tweede Wereldoorlog en werden onder andere ontworpen door Willem Dudok en Hein Berlage. Na de oorlog werden voornamelijk de plannen van Ir. Frits van der Sluijs gerealiseerd. De eerste paal werd op 28 mei 1958 geslagen, en de eerste woningen verrezen aan de Boekweitkamp. Deze plek ligt niet ver van het in december 2024 door een aanslag zwaar getroffen Tarwekamp.

Cabaretier Sjaak Bral, geboren en getogen in Mariahoeve, schreef een column over zijn geboortewijk na de verschrikkelijke aanslag. De in het AD gepubliceerde column hebben wij ook afgedrukt. In zijn bijdrage beschreef hij de wijk als “de ziel van de wederopbouw”: een wijk die staat voor hoop en nieuwe kansen in een periode van herstel. Toch is de geschiedenis niet zonder wrijving; de wijk balanceert tussen behoud van zijn karakteristieke waarden en de noodzaak van vernieuwing.

Huidige uitdagingen: Woningbouw en sociaaleconomische situatie

Ondanks de idyllische uitstraling kampt Mariahoeve met diverse uitdagingen, zoals woningnood en sociale vraagstukken. Toch toont de wijk ook veel veerkracht dankzij betrokken bewoners en inspirerende initiatieven, aldus Wim van Noort, waarnemend voorzitter van het Wijkberaad. In de wijk gebeurt van alles en ook veel, maar vaak gefragmenteerd. Het bewonersoverleg in de vorm van het Wijkberaad Mariahoeve telt momenteel slechts vier bestuursleden en helaas verscheen vorig jaar het wijkblad voorlopig voor het laatst,

aldus Van Noort. De fragmentatie weerhoudt het wijkberaad er niet van om actief met de gemeente in gesprek te gaan, samen met partners in de wijk bijeenkomsten te organiseren over bijvoorbeeld de nasleep van de aanslag, de omgevingsvisie van de gemeente en andere bestuurlijke rapporten die hun effect hebben op de wijk.

Mariahoeve wordt geroemd om zijn groene karakter, maar dit dreigt onder druk te komen door de groeiende woningnood in Den Haag. De gemeente heeft ambitieuze plannen om jaarlijks vierduizend nieuwe woningen te realiseren, waarvan een deel in Mariahoeve. Locaties zoals Hofzichtlaan – Het Kleine Loo staan centraal in het Urgentieprogramma sociale en betaalbare woningbouw.

De wijk worstelt met een gebrek aan diversiteit in het woningaanbod. Ruim 88% van de woningen bestaat uit appartementen, waarvan een groot deel sociale huur betreft. Dit beperkt de aantrekkingskracht voor een breder publiek en heeft impact op het bestaande voorzieningenniveau.

Een voorbeeld hiervan is het nieuwe appartementencomplex aan de Ametisthorst, waar ondanks beloftes de gemeente alle 56 woningen wilde bestemmen voor sociale woningbouw. En dat in een wijk die toch al een bovengemiddeld percentage aan kwetsbare groepen kent. Mede door de bewonersparticipatie heeft een meerderheid van de raad echter besloten dat er ook woningen met middenhuur moeten komen.

De aanslag op de Tarwekamp in 2024 heeft diepe sporen nagelaten, en de wijk worstelt met de nasleep. Het wijkberaad zet zich in om de gemeente aan te spreken en voorlichting te geven over plannen die impact hebben op de buurt. Toch blijft structurele ondersteuning een uitdaging.

Positieve initiatieven: Lichtpuntjes van Mariahoeve, Tuinen van Mariahoeve, en meer

Ondanks de uitdagingen laat Mariahoeve een veerkrachtige kant zien dankzij diverse actieve organisaties. Een belangrij-

ke rol speelt de stichting Lichtpuntjes van Mariahoeve. Met kleine gebaren zoals het helpen isoleren van woningen (via de FIXbrigade), het inzamelen van voedsel en drogisterij-artikelen (in samenwerking met WijkZ) voor hen die het nodig hebben of het koken voor alleenstaande buurtbewoners, brengen zij licht in de levens van kwetsbare bewoners. Ook zetten zij zich in voor de slachtoffers van de aanslag op de Tarwekamp.

Daarnaast werkt stichting Tuinen van Mariahoeve aan het verbinden van bewoners met de natuur. Hun nieuwste project is de aanleg van een voedselbos aan het eind van de groene strook langs de N14, dat niet alleen bijdraagt aan vergroening, maar ook bewoners samenbrengt.

Het cultuuranker wordt vormgegeven door Podium-Noord, maar helaas heeft het geen eigen vast onderkomen. Soms kan men gebruik maken van de ruimte van het Diamant College en er is een tijdelijke locatie aan de Ametisthorst. Er is duidelijk behoefte aan een vaste stek voor cultuur en wijkactiviteiten.

Conclusie: De toekomst van de wijk

Mariahoeve is een wijk met een rijke en jonge geschiedenis en een unieke identiteit. Hoewel de uitdagingen groot zijn – van woningbouw en sociale problematiek tot behoud van groen – laat de wijk zien dat betrokkenheid en samenwerking tot mooie resultaten kunnen leiden. Met actieve bewoners, initiatieven zoals Lichtpuntjes en Tuinen van Mariahoeve, en een wijkberaad dat ondanks beperkte middelen blijft strijden voor de belangen van de wijk, is Mariahoeve kwetsbaar, maar vol belofte. De toekomst van Mariahoeve hangt af van een zorgvuldige balans tussen vernieuwing en behoud, en de gezamenlijke inspanning van bewoners, organisaties en de gemeente.

Kitty Bos,
Michael Toorop,
redactie@vriendenvandenhaag.nl

Onderstaande column verscheen op 10 december 2024 in het AD.

'Als ik zeg dat ik ben opgegroeid in Mariahoeve word ik vaak meewarig aangekeken'

Hartverwarmend om te zien dat vanuit de stad snel hulpacties voor de getroffen bewoners op gang zijn gekomen. Als het volk eensgezind ademt, gaat het waaien.

Opeens buigt iedereen zich over Mariahoeve. Wat is dat voor een wijk? Als ik vertel dat ik er ben opgegroeid word ik vaak wat meewarig aangekeken. Alsof het een slechte start was. Dat was het niet. Ik bewaar de warmste herinneringen aan mijn vroege jeugd.

Mariahoeve is ontstaan in de jaren 50, als gevolg van de woningnood na de Tweede Wereldoorlog. Net als nu werd Den Haag geconfronteerd met een groeiende bevolking en een grote behoefte aan nieuwe woningen. Maar hier werd niet lukraak gebouwd.

Mariahoeve ontstond als een uiting van vooruitstrevend stedenbouwkundig denken. Op voormalig landelijk gebied werd het stedenbouwkundig plan ontworpen door de bouwkundigen Frits van der Sluijs en de fameuze Willem Dudok.

Licht, lucht en ruimte

De naam van de wijk is afgeleid van Maria Duyst van Voorhout, een historische figuur die veel van haar land naliet aan de stad. De visie achter Mariahoeve was geïnspireerd door de idealen van het Nieuwe Bouwen, een stroming die nadruk legde op licht, lucht, en ruimte. Een balans tussen natuur en stedelijkheid.

Het is juist deze indeling die van de wijk een fijne woonomgeving maakt. De wijk werd grotendeels gerealiseerd tussen 1955 en 1960 en trok aanvankelijk vooral de middenklasse aan. Zoals mijn ouders. Ik groeide op in Mariahoeve, Gradaland 18.

Een flatwoning waarvan ik nu niet meer begrijp hoe we daar met vijf kinderen en twee volwassenen hebben kunnen wonen. Sinds die tijd heb ik wél een bloedhekel aan stapel-

bedden. Ik werd naar de kruidenier gestuurd om een zak melk te halen. Ja, een plastic zak. En een pakje Belinda Menthol. Die kreeg ik gewoon mee, op 8-jarige leeftijd. Geld had ik niet bij me, de kruidenier schreef het bedrag op in een boekje. Op zaterdag, als het loonzakje was ontvangen, betaalde mijn moeder de rekening.

Hoop, vernieuwing en betere toekomst

Mariahoeve is gebouwd op de fundamenteën van hoop, vernieuwing en de wens om mensen een betere toekomst te bieden. Ik kom nog vrijwel dagelijks in de wijk en ervaar vaak een gevoel dat ik als kind ook al had: de ziel van de wederopbouw waart hier nog steeds.

Een tijd van hoop, waarin het puin van de Tweede Wereldoorlog werd opgeruimd, en dromen van een nieuwe toekomst in steen werden gegoten. Kwetsbaar, maar vol belofte. In die geest wens ik de bewoners toe dat zij, na het verwerken van deze tragedie, de toekomst tegemoet kunnen treden.

Sjaak Bral, cabaretier, columnist

Gradaland 1969, uit het familiealbum

Gradaland 1969, uit het familiealbum

Op de bres voor architectonische kwaliteit

Aan de Grote Marktstraat, tussen het gebouw van Peek & Cloppenburg en het witte, moderne gebouw met die wolkenvormige ramen, staat een tamelijk onopvallend winkelkantoorgebouw.

De oranje en groene kleuren corresponderen met de kleuren van het Bijenkorfgebouw ertegenover. Qua hoogte sluit het aan bij de belendende percelen en het melkwitte torentje bovenaan doet denken aan het matte wit boven op het gebouw De Volharding een eindje verder. Het pand is ontworpen door Rainer Bullhorst. Over Rainer Bullhorst en zijn betekenis voor het huidige Haagse stadsbeeld schreef de Haagse architectuurhistoricus Marcel Teunissen 'Op de bres voor architectonische kwaliteit'.

Bullhorst (1946-2021) werd als zoon van een meubelmaker geboren in de Duitse deelstaat Noordrijn-Westfalen, studeerde bouwkunde aan de toenmalige TH van Delft, kwam terecht bij verschillende Nederlandse architectenbureaus en was vanaf 1980 eigenaar van 'Bullhorst architecten en stedenbouwers'. Hij was bijna 20 jaar werkzaam als docent aan de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten, jarenlang lid van welstandscommissies en actief in verschillende werkgroepen van Vrienden Van Den Haag. Zijn Haags architectonisch werk valt op drie handen te tellen, maar Teunissen toont overtuigend aan dat Bullhorst van enorm belang is geweest voor de Haagse stedelijke vernieuwing. "Grote delen van de Haagse binnenstad hadden halverwege de jaren zeventig een beetje weg van oorlogsgebieden", om Teunissen te citeren. Er was veel gesloopt, pleinen waren parkeerplaatsen, rigoureuze plannen gingen wegens geldgebrek niet door, verpaupering sloeg toe, het inwonertal daalde en wat er kwam aan nieuwbouw was of brutalistisch of licht-kneuterig. Pas met de komst van Adri Duivesteijn midden jaren '80 kwam de gewenste kentering en maakten architectuur en stedenbouw een kwaliteitsslag. Bullhorst steunde Duivesteijns 'stadsvernieuwing als culturele activiteit'. Hij droeg bij aan de verbetering van veel bouwplannen, schreef een niet aflatende stroom redactionele bijdragen, waarin hij zijn visie uiteenzette en zette zich op allerlei

Foto: Guus Rijven

manieren in om de kwaliteit van de Haagse stedenbouw en architectuur te verbeteren.

Bullhorst werd in de jaren '80 een autoriteit, waarmee je rekening hield. Geestig is zijn ironische paginalange beschrijving van het gebied rond de Koninklijke Bibliotheek met daarin: "... hoe duidelijk de stedenbouwkundige en architectonische miskleun in het stationsgebied is, blijkt uit de talloze aanplakbiljetten die mededelen dat dit de ingang niet is". De Rijksgebouwendienst was not amused.

'Op de bres voor architectonische kwaliteit' is een terecht eerbetoon aan Rainer Bullhorst, maar ook daarom zo interessant, omdat het de stedelijke ontwikkeling schetst die Den Haag de afgelopen vijftig jaar doormaakte, van provinciestad met een uitgehold centrum tot metropool met eigentijdse gebouwen van hoge kwaliteit. En welke rol bestuurders, architecten, bewoners en achtereenvolgende welstandscommissies daarin speelden.

Piet Vernimmen,
Vriend van Den Haag

Een foto op pagina 31 toont het Plein als parkeerplaats in 1979.

Op de bres voor architectonische kwaliteit, Architect Rainer Bullhorst en het veranderend stadsbeeld van Den Haag, Marcel Teunissen. Nai010 uitgevers, 128 pag. € 34,95. ISBN 9 789462 088726

Frederik Hendriklaan. Foto: Loek Bos

Diamanten van de straat

De kiosken van DAVL Studio zijn uitgegroeid tot iconische elementen in het straatbeeld van Den Haag. Met hun stijlvolle en duurzame ontwerpen voegen ze niet alleen esthetische waarde toe aan straten als de Fahrenheitstraat en de Frederik Hendriklaan, maar dragen ze ook bij aan een levendiger straatbeeld. Deze kiosken, variërend van snackbars tot bloemenstalletjes, gaan verder dan alleen een fraai uiterlijk; ze zijn onderdeel van een bredere visie om de openbare ruimte te verrijken met een harmonieuze balans tussen functionaliteit en ontwerp.

Een visie op levendige stadsruimte

In een exclusief interview met *Ons Den Haag* licht André van Lier, oprichter van DAVL Studio, toe hoe hun werk aan de kiosken zich heeft ontwikkeld. “We willen dat de gebruikerservaring naadloos aansluit bij de omgeving en zo interactie en levendigheid stimuleert,” vertelt Van Lier. “Onze kiosken zijn niet zomaar structuren; het zijn dynamische ontmoetingsplekken die karakter geven aan de straten van Den Haag.”

Kiosken als bepalend straatbeeld

Vroeger waren straatverkopers bijna altijd ambulant, maar tegenwoordig gelden er strikte regels. Kioskhouders moeten een omgevingsvergunning aanvragen voor een vaste locatie

en voldoen aan specifieke gemeentelijke eisen. Bovendien worden deze vergunningen slechts voor een beperkt aantal jaren verleend en zijn ze niet vrij overdraagbaar bij verkoop. De gemeente hanteert expliciete voorwaarden voor de overdracht, waarbij de nieuwe houder aan dezelfde eisen moet voldoen als de oorspronkelijke aanvrager. Ondanks deze uitdagingen heeft DAVL Studio zich weten te onderscheiden met kiosken die zowel functioneel als visueel aantrekkelijk zijn.

De eerste kiosken werden geplaatst in de Fahrenheitstraat, gevolgd door locaties op de Zuiderparklaan en de Frederik Hendriklaan. In 2017 schreef de gemeente Den Haag een kiosk-ontwerpwedstrijd uit en daarbij werd het ontwerp voor de kiosk van Vishandel Rick Buijs op de Zuiderparklaan bekroond als een van de twee mooiste kiosken van Den Haag. Deze erkenning benadrukt de waarde van kiosken als publieke ruimtes die bijdragen aan een dynamische stad.

De kiosken mogen maximaal 24 m² zijn en de vorm is vrij. De hoogte wordt bepaald door het bouwbesluit. Het ontwerp wordt steeds aan de wensenlijst van de ondernemer aangepast. Per slot van rekening heeft een bloemenkiosk een hele andere behoefte dan een snackbar. De meest recente toevoeging is Dick's snackcar aan het Frederik Hendrikplein, die met het betrekken van de nieuwe kiosk de naam heeft veranderd in Dick's snackbar.

Fahrenheitstraat. Foto: Loek Bos

Innovatie en duurzaamheid

De kiosken zijn geïnspireerd op klassiekers, zoals de door Berlage ontworpen kiosk op het Buitenhof en de sfeervolle kiosken in Parijs. Een opvallend kenmerk is het gebruik van bamboe, een duurzaam en weerbestendig materiaal dat vochtproblemen en houtrot voorkomt. De ronde vormen en bamboe-elementen geven de kiosken een onderscheidend en eigentijds uiterlijk.

“Bamboe biedt niet alleen een esthetisch voordeel, maar past ook bij onze duurzame ontwerpfilosofie,” legt Van Lier uit. “Onze ontwerpen moeten niet alleen functioneel zijn, maar ook een blijvende, positieve bijdrage leveren aan de omgeving.”

Toekomstvisie: De Grote Marktstraat

DAVL Studio richt zich niet alleen op kiosken, maar ook op bredere stedelijke uitdagingen. Een van hun meest ambitieuze voorstellen betreft de herinrichting van de Grote Marktstraat, een drukke winkelstraat die kampt met een onduidelijke functie als wandel- en fietspad. Dagelijks doorkruisen meer dan 15.000 fietsers de straat, wat zorgt voor verwarring en veiligheidsproblemen. Het plan beoogt een duidelijke scheiding tussen voetgangers- en fietsgebieden, aangevuld met groene zones en strategisch geplaatste kiosken in plaats van betonnen plantenbakken. Ook deze kiosken kunnen de rol van het beveiligen van het voetgangersgebied vervullen. “Ons doel is om de straat veiliger en aantrekkelijker te maken, zonder het levendige karakter te verliezen,” aldus Van Lier. “We willen een stedelijke ruimte creëren waar zowel fietsers als voetgangers zich thuis voelen en waar kiosken op natuurlijke wijze deel uitmaken van het stadsweefsel.”

Een blijvende impact op Den Haag

Van ontwerpen voor woongebouwen in Scheveningen tot hun innovatieve kiosken en stedelijke projecten: DAVL Studio drukt een onuitwisbare stempel op Den Haag. Hun toewijding aan de wisselwerking tussen vorm en functie blijft de stad verfraaien, met ontwerpen die interactie bevorderen en een gevoel van gemeenschap creëren. De kiosken zijn inmiddels niet meer weg te denken uit het Haagse straatbeeld - en wellicht zullen ze in de toekomst op nog veel meer locaties verschijnen. Liefkozend sluit Van Lier ons gesprek af met de opmerking dat hij hun kiosken echt als diamanten van de straat ziet.

Michael Toorop,

Kitty Bos,

redactie@vriendenvandenhaag.nl

Zuiderparklaan. Foto: Loek Bos

Onrust in Den Haag

Het Historisch Gezelschap te 's-Gravenhage bestaat 125 jaar. Het jubileumjaar is opgeluisterd met het boek 'Onrust in Den Haag'. 14 leden van dit historisch gezelschap leverden een bijdrage met even zovele los van elkaar staande artikelen, samengebracht onder de noemer 'Vier eeuwen oorlog, conflict en protest'.

Elk van de chronologisch gerangschikte artikelen is geschreven door een historicus met specifieke belangstelling voor dat ene gebied. En dat varieert van het Staatse leger tijdens de 80-jarige oorlog tot de aanwezigheid van de Rote Armee Fraktion in onze hofstad in de jaren '70 van de vorige eeuw. En tussen die twee gebeurtenissen een gevarieerd aanbod aan onderwerpen, zoals het vertrek van koning Karel II uit Scheveningen in 1660, spinozisten voor de kerkenraad in 1681, de vissersrellen op Scheveningen in de jaren 1881-1882, de revolutie van 1918 en de adjudanten van Wilhelmina in de eerste maanden na de Tweede Wereldoorlog.

Elk artikel heeft zo zijn eigen charme. Het artikel van Yvonne Bleyerveld: 'Johan van Oldenbarnevelt als de hertog van Alva' werpt een bijzonder licht op de visie van de aanhangers van Maurits na de terechtstelling van Van Oldenbarnevelt. Een anonieme klapprent toont Van Oldenbarnevelt aan tafel met een aantal gelijkgestemde remonstranten. De begeleidende tekst is een samenspraak tussen Beste-maet en Botte-maet en beslaat driekwart van het A-viertje. De afbeelding is opmerkelijk: als je de tekening openklapt zie je hetzelfde gezelschap in vrijwel dezelfde setting, maar dan is Van Oldenbarnevelt getransformeerd tot Alva. Verder zien we Granvelle en

Basjkieren of Kozakken op het Lange Voorhout, 28 november 1813 (N.J. Penning, in Dagboek Baake. Haags Gemeentearchief)

De onthoofding van Johan van Oldenbarnevelt, Claes Jansz Visscher 1618 Rijksmuseum Amsterdam

personen die betrokken waren bij de Raad van Beroerten. De boodschap is duidelijk: door Van Oldenbarnevelt te vergelijken met Alva, wordt hij als staatsvijand gepresenteerd. Paul Gerretsen memoreert in zijn bijdrage het wedervaren van dominee J.H. Gerretsen, zijn verre voorvader. De dominee sprak in 1899 tijdens de preek schande van de Duitse keizer die sultan Abdoel Hamid II de hand had geschud. Gerretsen beschouwde Hamid als een van de daders bij het Armeense bloedbad. Twee boze kerkgangers verlieten met slaande deur de Kloosterkerk. Dominee Gerretsen was van mening dat de kerk in de wereld moest staan en vanuit het geloof stelling moest nemen tegen wat zich daar afspeelde en dat was niet tot ieders genoegen. Overigens: ten tijde van de Boerenoorlog sprak hij zich vanaf de kansel uit vóór de Boeren en tegen Engeland: "(...) en we ballen de vuisten tegen het land aan de overzijde van het Kanaal". In het Boerengezinde Den Haag verliet toen niemand met slaande deur de Kloosterkerk. De laatste bijdrage is van Herman Rosenberg. Hij herinnert ons aan de gebeurtenissen van nog geen 50 jaar geleden toen in 1977 leden van de Rote Armee Fraktion de ontvoerde industrieel Schleyer enige tijd in de Trompstraat en de Stevinstraat verborgen hadden gehouden. "Den Haag lijkt een bezadigde ambtenarenstad, maar historische gebeurtenissen hadden juist hier veel impact. De rustige hofstad blijkt ook een broeinest van verzet, protest en strijd", vermeldt de flaptekst. Dat zal elke lezer van 'Onrust in Den Haag' beamen.

Piet Vernimmen,
Vriend van Den Haag

Onrust in Den Haag, vier eeuwen oorlog, conflict en protest, onder redactie van Marieke van Delft e.a. Amsterdam University Press, 240 pag. ISBN 978-904-856-713-3. € 24,99

Dakdromen of nachtmerries?

Dakopbouwen worden door bestuurders doorgaans als een eenvoudige manier van verdichten binnen de gemeentegrenzen gezien. Als uitbreiding van de woning of door optoppen: het bouwen van compleet nieuwe woningen op bestaande daken. Bestuurders rekenen zich daarbij natuurlijk al gauw te rijk: dakconstructie, bouwmuren en fundering moeten maar net sterk genoeg zijn om die extra last te dragen, de straten en binnenterreinen krijgen minder licht

en de nieuwe woningen vragen op straat stallingsruimte voor fietsen en auto's.

Architect Eric Vreedenburgh heeft een andere insteek: de opbouw niet als bestuurlijke uitvlucht maar als unieke uitdaging om onverwachte toevoegingen te maken aan bestaand vastgoed. Een bescheiden strategie waar de soms spectaculaire resultaten niet overal inzetbaar zijn voor de bestuurlijk gewenste optopping.

Peter Drijver, architect,
Vriend van Den Haag

Het Luchtgebonden wonen

LEVEN OP EEN OPGETILD MAAIVELD

Met belangstelling heb ik het artikel van Maarten Ruijters in Ons Den Haag, eerste kwartaal 2025, gelezen dat met name de nachtmerries belicht van de dakdromen. Ik ben het grotendeels met zijn kritiek eens en als pleitbezorger om het dak als een 'opgetild maaiveld' te interpreteren, ben ook ik onaangenaam verrast door de vele ongeïnspireerde resultaten die her en der op het dak verschijnen. De gemiddelde optop verhoudt zich tot de stad als een container tot het afvalvraagstuk, dat wil zeggen: niet meer dan een opbergsysteem zonder context. Maar hiermee is nog niet het hele verhaal verteld.

Nederland is een van de meest verstedelijkte en dichtbevolkte landen ter wereld, hier tegenover staat het gegeven dat onze steden een lage dichtheid van woningen kennen. Helaas wordt een verdichting van de stad vaak ervaren als synoniem met verslechtering. Dat zou niet hoeven. Omgekeerd kun je ook constateren dat een verdunning van de stad afstevent op een desolate woonomgeving.

In 2005 schreef ik samen met Ed Melet het boek 'Luchtgebonden Bouwen' om de potentie van daken als een opgetild maaiveld aan te tonen. We lieten zien dat het een gemiste kans is, als de vele platte daken alleen maar als drager voor een grijs bitumen waterkering worden gebruikt. Deze daken, kenmerkend voor de na-oorlogse woningbouw, vormen vaak de afsluiting van de ondergelegen monoculturen met standaard plattegronden die qua ruimtelijke beleving inderdaad zeer plat zijn. In Nederland noemen we dit platte bouwen:

functioneel zonder de vraag te stellen hoe mensen eigenlijk functioneren in deze wereld.

De politiek heeft het alleen maar over toevoegen van volume, het gaat slechts over aantallen. De bouwwereld heeft het over de bouwopgave en niet over de woon- of leefopgave. Met alleen optoppen blijft die eenzijdigheid gehandhaafd. Helaas is de ruimtenood niet alleen een fysiek maar ook een mentaal probleem: gunnen we elkaar nog iets? Het grootste te overwinnen probleem van een opbouw is niet de constructie maar de buurman.

De term 'luchtgebonden' ontstond spontaan tijdens een gesprek met toenmalig wethouder Peter Noordanus, die het alleen maar over de 'grondgebonden' woning wilde hebben. We zijn nu twintig jaar verder en zelfs de politiek is ervan overtuigd dat het benutten van daken een bijdrage kan leveren aan de stad. Dit kan alleen als men het integraal op wijkniveau aanpakt en niet van incident naar incident achter de feiten aanloopt. Het goed benutten van de daken kan meehelpen in het verhogen van de isolatie van de oude woningvoorraad; het benutten van zonne-energie; het tegengaan van hittestress; het opvangen van de pieken van regenbuien; urban farming als lokale voedselvoorziening en het introduceren van diversiteit in woonvormen, kortom: een aanvullende leefruimte die de stad kan verrijken.

Echter dat vraagt wel om beleid. Beleid is iets anders dan het vaststellen van regels en nota's. Welstandsnota's klinken

Transformatie voormalige Philipsfabriek aan de Televisiestraat, met een uitbreiding van een kas op het dak, door – Space & Matter, 2016. Foto: Martijn Zegwaard

Dakwoning in de Kazernestraat, door Archipelontwerpers, 2005. Foto: Eric Vreedenburgh

objectief, echter ze zijn gebaseerd op geformaliseerde interpretaties, die vervolgens ook weer geïnterpreteerd worden door een commissie. Zo werd een ontwerp voor een dakwoning in de Kazernestraat op basis van bestemmingplanregels in 2000 geheel afgeschoten door de welstand en vervolgens een half jaar later door een nieuwe welstandcommissie op basis van precies dezelfde regels met enthousiasme goedgekeurd. Allemaal even 'objectief' de regels following. Hierna liet Digitaal Stelsel Omgevingswet (DSO) alle sturing maar los en kon vervolgens een ontwikkelaar in één keer de zoveelste contextloze doos ernaast op het dak plaatsen.

Onze eerste dakopbouwen realiseerden we in Scheveningen haven. Door lichtgewicht stalen penthouses boven op leegstaande pakhuizen te plaatsen konden we voorkomen dat deze gesloopt werden en hiermee kregen de getransformeerde pakhuizen een tweede leven. Dezelfde uitdaging speelt zich nu af in de Binckhorst, waar het laatste overgebleven industrieel erfgoed bedreigd wordt met sloop. Terwijl men ook nieuwbouw kan realiseren door boven op het bestaande bouwwerk te bouwen. Deze gelaagdheid van bebouwing

Transformatie pakhuizen Nautilus en IJsvij, Scheveningen haven, met diverse woningen op het dak, door Archipelontwerpers, 1998-2005. Foto: Eric Vreedenburgh

Opgetild maaiveld met tien woningen achter historische gevels, door Archipelontwerpers, 2000-2005 Foto: Eric Vreedenburgh

maakt de stad in beleving rijker en men introduceert hiermee automatisch een karaktervolle plint.

Ook de Baljurk in de Kettingstraat had een speciale opgave. De discussie ging steeds over de nieuwe gevel van het hoekpand, maar het hele complex bestaat uit de introductie van een opgetild maaiveld, achter tien historische gevels waardoor deze leegstaande woningen boven de winkels rondom de Passage ontsloten konden worden en zo werd weer nieuwe woonruimte aan de stad toegevoegd.

Een heel mooi voorbeeld van bijzonder optoppen is de extra verdieping die Dudok ontwierp boven op het gebouw van Berlage aan de Raamweg 36. Zo kan het dus ook, als er maar een wil is.

Eric Vreedenburgh, architect

Vriend van Den Haag

Extra dakverdieping door Dudok, 1954 op een gebouw van Berlage, 1921-1927. Foto: Eric Vreedenburgh

Politieke Vrienden

Hoewel ik geen lid ben van de Vrienden mag ik toch af en toe voor u optreden, meestal als voorzitter tijdens een verkiezingsdebat of zoiets. Na afloop trek ik altijd dezelfde conclusie: een vriendelijke discussie met goedwillende mensen. Dat is niet badinerend bedoeld. Het is een oprecht compliment, want het fundament van een stad wordt niet gevormd door de gemeenteraad, het college of zogeheten marktpartijen: goedwillende burgers zijn het cement dat de stad bij elkaar houdt. Niet dat er geen nadelen aan de opstelling van de Vrienden kleven, want er is één in het oog springende tekortkoming: ze zijn te netjes.

De Vrienden willen wel opkomen voor de stad, maar het liefst door middel van procedures, petitie's, ingezonden brieven en andere papieren tijgers waarmee ambitieuze bestuurders de kachel aanmaken.

Daardoor kan het gebeuren dat de Vrienden soms gebouwen redden, maar niet kunnen voorkomen dat grote ontwikkelingen ontsporen. In de jaren zestig ontkiemde de actiebereidheid.

De bevolking verzette zich voor het eerst massaal om een geliefd bouwwerk te redden, 'de Dierentuin' van architect Herman Wesstra. U weet hoe dat is afgelopen, het maakte plaats voor het weerbarstige provinciehuis van Zuid-Holland, een aanslag op het stadsbeeld van jewelste. Maar in Scheveningen deden we het beter. De Vrienden richtten zich in 1973 op en het Kurhaus bleef staan, ook dankzij activiste van het eerste uur Noël van Dompsele. Dat deed de burger goed, totdat hij veel te laat ontdekte dat er toch iets verschrikkelijk was misgegaan. Het Kurhaus had de aanslagen van Zwolsman en zijn handlangers overleefd, maar Scheveningen als 'Parel van de Noordzee' was weggespoeld als

een zandkasteel in de branding. Gelukkig leerde iedereen ervan. Ook in de gemeenteraad wist men het zeker: 'Dit nooit meer!' En toen kwam Kijkduin. Tientallen (!) jaren was het voor de lokale politiek een in beton gegoten uitgangspunt: Scheveningen was er voor het grootschalige internationale vertier aan zee en Kijkduin was de kleine, gezellige familiebadplaats. En kijk nu eens naar Kijkduin, gezellig is wel het laatste waar je aan denkt. In de duinen is een kolossale wand met dure appartementen opgetrokken die

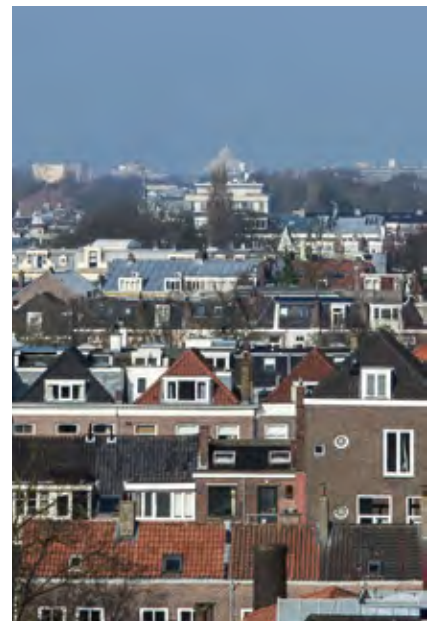
gebouwd lijkt te zijn om een invasie uit zee tegen te houden.

De Vrienden, die er vast net zo over denken, hadden dat kunnen voorkomen als zij politieke macht hadden gehad. De 'Vrienden van Den Haag' in de raad als beschaafd en weldenkend contragewicht tegen het populisme, het zou een verademing zijn. Al zal ik de eerste zijn om toe te geven dat de Vrienden ook in de huidige constellatie het nodige hebben bereikt. In 2005 maakte ik voor de Haagse Courant een reportage over het net gerenoveerde Hotel Des Indes. Ik overnachtte in een kamer op de bovenste verdieping met een venster dat in de verte Scheveningen in beeld bracht. Het mooiste Haagse uitzicht ooit: tussen Des Indes en boulevard lag een loodrechte, ononderbroken lijn met aan het einde de oplichtende koepel van het Kurhaus. 'Leve de Vrienden,' dacht ik en ging tevreden slapen.

Casper Postmaa,
journalist

Kamer met uitzicht ...
Foto: Esther Langendam

... op de Kurhauskoepel
Foto: Esther Langendam

HET PLEIN ALS PARKEERPLAATS 1979

Pagina 23 Boekbespreking, Op de bres voor architectonische kwaliteit

ADVERTEREN IN ONS DEN HAAG

Ons Den Haag verschijnt elk kwartaal in een oplage van 1400.

Door in ons blad te adverteren bereikt u niet alleen een voortreffelijke doelgroep, maar steunt u ook de activiteiten van onze Vereniging.

De advertentietarieven zijn:

1/4 pagina € 150,- 1/3 pagina € 200,- 1/2 pagina € 300,- Hele pagina € 700,-

Bij een langdurige samenwerking is een korting van toepassing. Neem voor meer informatie contact op met redactie@vriendenvandenhaag.nl

Nieuwe leden

Wij heten de volgende nieuwe leden van harte welkom:

C. Aangeenbrug	Peter Husman	W.J. van Noort
Arjan Ambachtsheer	F.J. Jacobs	H. Poelsma
J.W.A. Berding	Rob de Jong	D.H. van Romondt
H.G. Boenders	P.E. de Jongh	P.W.A. Schellekens
Gerard (GJLM) Brooijmans	J.G.M. Lancee	A.M.L. van Seters
F. Commandeur	H.S. Land	L.J.E. Smits
P.P.L. Crefcoeur	H.A. Lok	E.F. Stein
T.H. Disselkoen-van Raalte	R. Meijer	R.A. Stinis
Edith van Eijk	D. Meiners	Kirsten Straarup
C.H.S. Evenhuis	N.W. Molenaar	E.X. Veeneman
T.C. Giezeman	M.P. Monnereau-	T.K. Vermeulen-Hissink
Yvonne Griep	van Esseveld	T. de Vos-van Steenwijk
M. den Hond	H. Muiderman	W.J. Wassen
T.L. van den Hoonaard	J.A. Nass	R. Willemsen
A. Hopmans	Laurie Neale	Dirk van der Zwaard

COLOFON

Ons Den Haag verschijnt in 2025 vier maal.

Redactie: Kitty Bos-Droog (eindredacteur), Ursula de Goede-Broug, Marcel Tielemans en Michael Toorop (hoofdredacteur).

Fotoredactie: Esther Langendam

Redactieadres: Postbus 85977

2508 CR Den Haag

Reacties: richten aan:

redactie@vriendenvandenhaag.nl

Nieuwe kopij: kopij voor het nummer 2025.03 (juli, augustus, september) dient uiterlijk 18 mei 2025 per e-mail te zijn toegestuurd aan redactie@vriendenvandenhaag.nl

De inhoud van de artikelen in Ons Den Haag weerspiegelt niet noodzakelijkerwijs de mening van het bestuur van de Vereniging Vrienden van Den Haag of van de redactie van Ons Den Haag.

Wij doen er alles aan de rechthebbende(n) van foto's en afbeeldingen te achterhalen. In het geval dit niet is gelukt, kunt u zich als rechthebbende bij de redactie melden.

Oplage: 1.400

Losse verkoopprijs € 10

ISSN nummer: 3050-7510

Vormgeving en druk:

Quantes, Rijswijk

VERKOOPADRESSEN

WENSKAARTEN VRIENDEN

VAN DEN HAAG:

Boekhandel Couvée –
Benoordenhaeghe,
Van Hoytemastraat 66
Carla's Boeken,
De Savornin Lohmanplein 22b
De Haagse Boekerij,
Frederikstraat 24
Muzee Scheveningen,
Neptunusstraat 90-92
The Hague & Partners,
Station Den Haag Centraal
Roda Kantoorboekhandel,
Piet Heinstraat 116
Inproc Koffiebranderij en
Theehandel,
Denneweg 55
Drogisterij Van Mourik,
Frederik Hendriklaan 270

